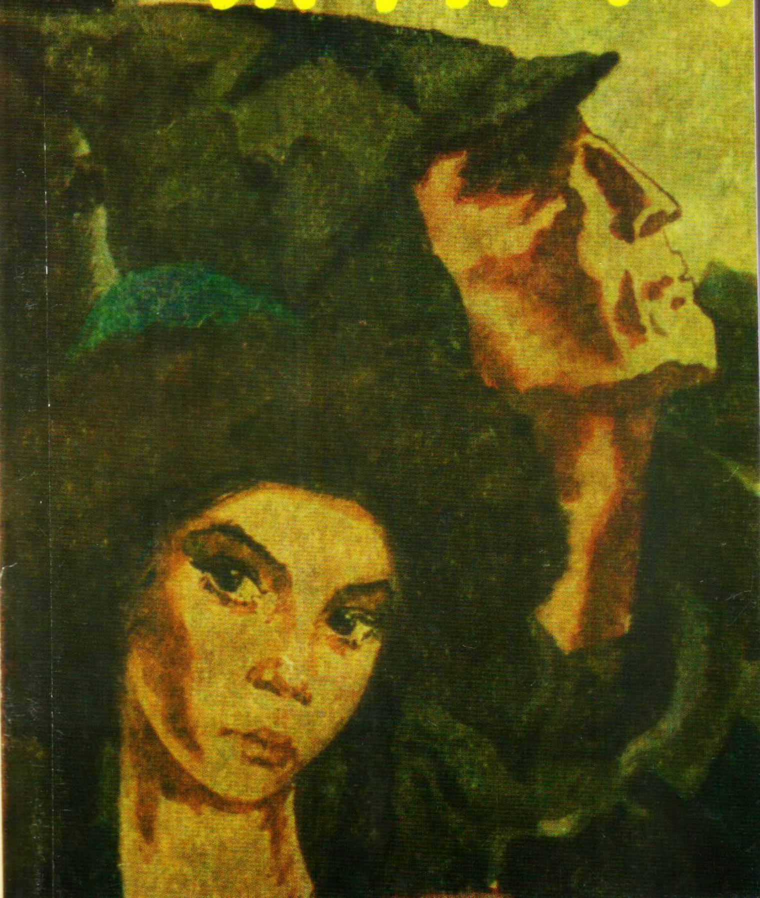
ਚੰਗੇਜ਼ ਆਇਤਮਾਤੋਵ

ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਪਕ

ਚੰਗੇਜ਼ ਆਇਤਮਾਤੋਵ

ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਪਕ

ਨਾਵਲੈੱਟ

ਰਾਦੂਗਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
ਮਾਸਕੋ

ਪੰਜਾਬ ਬੁਕ ਸੈਂਟਰ

ਐਸ. ਸੀ. ਓ. 1126-27, ਸੈਕਟਰ 22-ਬੀ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਅਨੁਵਾਦਕ : ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ

ਚਿਤਰਕਾਰ : ਲ. ਹਾਇਲੋਵ

Chinghiz Aitmatov

DUISHEN

A Novelet

In Punjabi

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਰਾਦੂਗਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1989
ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਛਪਿਆ

ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ-2022

ਮੁੱਲ- 125/-

ਪਬਲਿਸ਼ਰ :
ਪੰਜਾਬ ਬੁਕ ਸੈਂਟਰ
1126-27, ਸੈਕਟਰ 22 ਬੀ
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
0172-2701952
pbcchd@yahoo.co.in

ਮੈਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਚੁਪਟ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਤਾਜ਼ਾ ਹਵਾ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਅੰਦਰ ਵੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਨੀਲੇ ਘੁਸਮੁਸੇ ਵਿਚ ਉਸ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਖ਼ਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਬਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਖ਼ਾਕੇ ਬਹੁਤ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੁੱਢੋ-ਸੁੱਢੋ ਬਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਮੁਕੰਮਲ ਤਸਵੀਰ ਬਾਬਤ ਕੋਈ ਆਖਰੀ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣਾ ਅਜੇ ਵਕਤ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਉਹ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ ਜਿਹੜਾ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਏਨੀ ਅਟੱਲਤਾ, ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਏਨੀ ਅਕੱਥਤਾ ਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਦੀਆਂ ਇਹ ਅਗੇਤੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਤਾਂ। ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਹਿਲ ਕਦਮੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਹਰ ਵਾਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਹਰ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਯਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਸਵੀਰ ਅਜੇ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਕਿ ਅਧੂਰੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ

ਹਾਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ, ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਮੁਤਾਬਕ, ਜਿਹੜਾ ਬੱਚਾ ਅਜੇ ਪੰਘੂੜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਬਣੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਅਧੂਰੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਸੂਲ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਤਸਵੀਰ ਬਾਰੇ, ਜਿਹੜੀ ਅਜੇ ਬਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਇਹ ਮੇਰਾ ਖ਼ਬਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਇਕੱਲੇ ਦੇ ਵੱਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰਸ਼ ਉਠਾਉਣ ਉਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਏਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਰਿਆ ਪਿਆਲਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਛਲਕ ਜਾਵੇਗਾ, ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਕੋਈ ਸਲਾਹ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਮੇਰੇ ਈਜ਼ਲ ਲਾਗੇ ਆ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਣ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦਿਨ੍ਹਾਂ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣ।

ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਗਰਮਾ ਵਰਤਾਉਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕੋ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੇ ਕਰੀਬ ਆ ਜਾਓ, ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ...

ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਕੁਰਕੂਰੇਊ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ

ਪਠਾਰ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅਣਗਿਣਤ ਦੱਰਿਆਂ ਥਾਣੀਂ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਹਾੜੀ ਨਾਲੇ ਵਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਪੀਲੀ ਵਾਦੀ—ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਜ਼ਾਖ਼ ਸਟੈਪੀ—ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹੱਦ ਕਾਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ, ਦੁਮੇਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਰੇਲ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਕਾਲੀ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ ਟਿੱਲੇ ਉੱਤੇ ਪੋਪਲਰ ਦੇ ਦੋ ਦਿਓਕੱਦ ਰੁੱਖ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲੀ ਹੈ ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੋਪਲਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਕੁਰਕੁਰੇਊ ਵੱਲ ਜਿਸ ਪਾਸਿਓਂ ਮਰਜ਼ੀ ਆਓ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੋ ਪੋਪਲਰ ਹੀ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਏਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ—ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪਿਆਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਚਿਤਰਕਾਰ ਹਾਂ। ਪਰ ਹਰ ਵਾਰੀ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਸਟੈਪੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰੇ ਪੋਪਲਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਢੂੰਡਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਉੱਚੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ ਏਨੀ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਮਹਿਸਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਦੂਰ-ਦੁਰੇਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਰਕੁਰੇਊ ਪਰਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਮੈਂ ਡਾਢੇ ਹੇਰਵੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸੋਚਦਾ: "ਕੀ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੌੜੇ ਪੋਪਲਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਾਂਗਾ? ਕਾਸ਼ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂ, ਪੋਪਲਰਾਂ

ਵਾਲੇ ਟਿੱਲੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥੱਲੇ ਖਲੋ ਕੇ ਦੇਰ ਤਕ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਰਸਰ ਦਾ ਅਨੰਦਮਈ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦਾ ਰਹਾਂ।"

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਪੋਪਲਰ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਜ਼ਬਾਨ ਹੈ, ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ, ਗਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਵੀ ਹੈ। ਦਿਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰਾਤ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਝੂਲਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਟਾਹਣੀਆਂ ਹੁਲਾਰੇ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪੱਤੇ ਸਰ ਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤ ਲਹਿਰਾਂ ਸਾਹਿਲ ਦੀ ਰੇਤ ਨੂੰ ਪਲੋਸ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ, ਕਦੀ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਅਦਿਸ ਚੰਗਿਆੜੀ, ਕੋਈ ਗਰਮ, ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਫੁਸਫੁਸਾਹਟ ਟਾਹਣੀਆਂ, ਪੱਤਿਆਂ ਉਤੇ ਦੌੜਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਪਲ–ਕੁ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਪੋਪਲਰ ਦੇ ਰੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਰ ਸਰ ਕਰਦੇ ਡੂੰਘਾ ਹੌਕਾ ਭਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੜ੍ਹਕਦੇ ਗੱਜਦੇ ਬੱਦਲ ਛਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਟਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਮਰੋੜਦਾ, ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਰੁੰਡਦਾ ਮਰੁੰਡਦਾ ਝੱਖੜ ਝੂਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਿਫ਼ ਲਿਫ਼ ਜਾਂਦੇ ਪੋਪਲਰ ਅੱਗ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਭਾਂਬੜਾਂ ਵਾਂਗ ਗਰਜਦੇ ਹਨ, ਸ਼ੂਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਗਰੋਂ, ਕਈ ਸਾਲ ਬੀਤਣ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪੋਪਲਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਉਸ ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਉੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਦੇ ਥਪੇੜੇ ਵਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਹਵਾ ਚਲਣ

ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੱਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਤਾ ਪੱਤਾ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਪੌਣ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਇਸ ਸਿਧੀ ਸਾਦੀ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਭੇਦ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਟਿੱਲੇ ਉਤਲੇ ਇਹ ਦੋ ਪੋਪਲਰ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਸਜੀਵ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਰੇ ਜਾਦੂਮਈ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜਾ...

ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨ ਅਸੀਂ, ਮੁੰਡੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਢਾਹੁਣ ਲਈ ਇਥੇ ਦੌੜੇ ਦੌੜੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ, ਸੀਟੀਆਂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਹਰ ਵਾਰੀ ਇਹ ਦਿਓਕੱਦ ਰੁੱਖ ਝੂਮਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਠੰਡੀ ਛਾਂ ਤੇ ਪਿਆਰਭਰੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ, ਖ਼ਰੂਦੀ ਮੁੰਡੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਟਾਹਣੀਆਂ ਤੇ ਮੁੱਢਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਫੜ ਕੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਦਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਚੀਂ ਚੀਂ ਕਰਦੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਉੱਡ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਉੱਚੇ, ਹੋਰ ਉੱਚੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂਦੇ—ਚਲੋ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕੌਣ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਦਲੇਰ ਤੇ ਫੁਰਤੀਲਾ ਹੈ! ਅਤੇ ਇਕਦਮ ਏਨੀ ਉੱਚਾਈ ਉਤੇ, ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਉੱਡਣ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਉਤੇ ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮਾਨੋਂ ਜਾਦੂ ਦੇ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਪਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧਰਤੀ ਦੀ ਇਹ ਮਹਿਮਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅਸ਼ ਅਸ਼ ਕਰ

ਉਠਦੇ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਉਤੇ ਸਾਹ ਰੋਕੀ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ। ਇਥੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਅਸਤਬਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਇਮਾਰਤ ਸਮਝਦੇ ਸਾਂ, ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਕੋਠੜੀ ਵਰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਿਛੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਛੋਹ ਸਟੇਪੀ ਧੁੰਦਲਕੇ ਵਿਚ ਗੁਆਚੀ ਹੋਈ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਵੀ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਜਾਂਦੀ, ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਧਰਤੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਸਾਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਵੇਖੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਦੂਰ ਵਹਿੰਦੇ ਦਰਿਆ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਵਰਗੇ ਲਗਦੇ। ਅਸੀਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਉਤੇ ਦੜ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ: ਕੀ ਇਹ ਹੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸਿਰਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਕਾਸ਼ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਦਲ ਹਨ, ਸਟੇਪੀਆਂ ਤੇ ਦਰਿਆ ਹਨ? ਪੋਪਲਰ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਅਸੀਂ ਹਵਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹੱਸਮਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਪੋਪਲਰਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਬੜੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਰਗੋਸ਼ੀਆਂ ਕਰਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਲ-ਖਿਚਵੇਂ, ਰਹੱਸਮਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਨੀਲੱਤਣ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਮੈਂ ਪੋਪਲਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਡਰ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਧੱਕ ਧੱਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਤੇ ਇਸ ਅਨੰਤ ਸਰਸਰਾਹਟ ਨੂੰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਣਡਿੱਠ ਦੂਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਗੱਲ ਹੀ ਐਸੀ

ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦਰਖ਼ਤ ਕਿਸ ਨੇ ਲਾਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਉਦੋਂ ਕਿਹੜੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਟਿਲੇ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਆਸਾਂ ਸਨ?

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਪੋਪਲਰ ਉੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ "ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦਾ ਸਕੂਲ" ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਘੋੜਾ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਢੂੰਡਦਾ ਕਿਸੇ ਰਾਹੀ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਦਾ: "ਗੱਲ ਸੁਣੀਂ, ਤੂੰ ਕਿਤੇ ਮੇਰਾ ਘੋੜਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ?" ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਇਹ ਜਵਾਬ ਮਿਲਦਾ: "ਔਥੇ, ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੇ ਸਕੂਲ ਲਾਗੇ ਰਾਤੀਂ ਘੋੜੇ ਚਰਦੇ ਪਏ ਸਨ, ਉਥੇ ਜਾ, ਉਥੇ ਸ਼ਾਇਦ, ਆਪਣਾ ਘੋੜਾ ਲੱਭ ਲਏਂ।" ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਰੀਸੇ ਅਸੀਂ, ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚਿਆਂ-ਸਮਝਿਆਂ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ: "ਆਓ ਬੇਲੀਓ, ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੇ ਸਕੂਲ ਚਲੀਏ, ਪੋਪਲਰ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਡਾਈਏ!"

ਲੋਕੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਤਕ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਖੰਡਰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਲੱਭ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਫਿਰ ਮਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਲਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਹਰਿਆਲੀ-ਵਿਹੂਣੇ ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਨੂੰ "ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦਾ ਸਕੂਲ" ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਕੋਲੋ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਕੌਣ ਸੀ। ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਬਾਹਵਾਂ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਕੌਣ ਸੀ! ਉਹੀ

ਜਿਹੜਾ ਅਜੇ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੈ, ਲੰਡੀ ਭੇਡ ਵਾਲੇ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚੋਂ! ਇਹ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਆ! ਓਦੋਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਕਮਸੋਮੋਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਟੁੱਟੀ ਫੁੱਟੀ ਕੋਠੜੀ ਸੀ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਉਥੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ, ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਸਕੂਲ ਸੀ, ਭਲਾ? ਐਵੇਂ ਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਕੂਲ ਸੀ! ਹੂੰਹ, ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ ਉਹ! ਓਦੋਂ ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਵੀ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ, ਰਕਾਬ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾ ਲੈਂਦਾ, ਉਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੌਧਰੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਜੋ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ, ਉਹੀ ਕਰਦਾ। ਹੁਣ ਤੇ ਉਸ ਕੋਠੜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ! ਹਾਂ, ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਹੀ ਵਜਦਾ ਏ..."

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੜਾ ਘਟ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਧੇੜ ਉਮਰ ਦਾ, ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ, ਬੇਡੌਲ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਬਾਜ਼ ਵਰਗੇ ਲਮਕਦੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਵਾਲਾ। ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ, ਦੂਸਰੇ ਬ੍ਰੀਗੇਡ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਉਹ ਸਾਂਝੇ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਮੀਰ-ਆਬ * ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਘੋੜੇ ਦੀ ਕਾਠੀ ਨਾਲ ਕੇਟਮੇਨ ** ਬੱਝਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਘੋੜਾ ਵੀ

---

* ਸਿੰਜਾਈ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਨਿਗਰਾਨ।

** ਕਹੀ ਵਰਗਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਸੰਦ।

ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਵਾਂਗ ਹੱਡਲ ਤੇ ਪਤਲੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਢਾ ਹੋਣ ਉਤੇ ਉਹ ਡਾਕੀਏ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ, ਇਹ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੱਲ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਮੁਤਾਬਕ, ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕਮਸੋਮੋਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਗੱਲਾਂ ਜੀਗਿਤਾਂ ਵਾਂਗ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਫੁਰਤੀਲਾ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਨ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕੰਮਚੋਰਾਂ, ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਵੀ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ, ਚੁਪ-ਰਹਿਣਾ ਆਦਮੀ ਕਦੀ ਕਮਸੋਮੋਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਦੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਆਖਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨਘੜਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਨਿਕਲੀ...

ਪਿਛਲੀ ਪਤਝੜ ਰੁੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਇਕ ਤਾਰ ਆਈ ਸੀ। ਪਿੰਡ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਸਾਂਝੇ ਫ਼ਾਰਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਗੱਲ

ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਲਈ ਏਨੇ ਖੁਸ਼ੀਭਰੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਮੈਂ ਘਰ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਹਾਂ! ਏਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਥੇ ਘੁੰਮਾਂ-ਫਿਰਾਂਗਾ, ਕੁਝ ਵੇਖਾਂਗਾ, ਨਵੇਂ ਰੇਖਾ-ਚਿਤਰ ਬਣਾਵਾਂਗਾ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸੱਦੇ ਗਏ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਦਮੀਸ਼ਨ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਾ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕ-ਦੋ ਦਿਨ ਉਥੇ ਰਹੇਗੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਥੋਂ ਸਿਧੀ ਹੀ ਮਾਸਕੋ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਕਤ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿਧ ਔਰਤ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਉਹ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਭਰਵਾਂ ਸੀ ਤੇ ਕੱਸ ਕੇ ਗੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧੌਲੇ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਹ ਉੱਘੀ ਔਰਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਫ਼ਲਸਫ਼ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਅਕਾਦਮੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਅਕਸਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਬੜੀ ਰੁੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀ ਨੇੜਵੀਂ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਅਸੀਂ ਮਿਲਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਦੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ:

"ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਆਓ ਤਾਂ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਲ ਆਓ। ਉਥੇ ਸਭ ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਉਤੇ ਬੜਾ ਮਾਣ ਏ। ਪਰ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ

ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਸਾਡੀ ਮੰਨੀ-ਪ੍ਰਮੰਨੀ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਔਰਤ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਾਹ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਾਥੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਏ।"

"ਹਾਂ, ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹੀਦੈ," ਓਦੋਂ ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ ਨੇ ਉਦਾਸ ਮੁਸਕਾਨ ਸੁਟਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਸੀ। "ਮੈਂ ਆਪ ਚਿਰੋਂਕਣਾ ਕੁਰਕੂਰੇਊ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ। ਮੁੱਦਤਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਪਿੰਡ ਗਿਆਂ। ਇਹ ਠੀਕ ਏ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਵੀ ਦਿਲ ਤੜਫਦਾ ਏ।"

...ਅਕਾਦਮੀਸ਼ਨ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਾ ਪਿੰਡ ਓਦੋਂ ਅਪੜੀ ਜਦੋਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਜਸ਼ਨੀ ਸਮਾਗਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਹਿਕਾਰੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਬਾਰੀ ਥਾਣੀਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖ ਲਈ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਏ। ਜਾਣੇ ਤੇ ਅਣਜਾਣੇ, ਬੁੱਢੇ ਤੇ ਬੱਚੇ — ਸਭ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ ਨੂੰ, ਸ਼ਾਇਦ, ਏਨੇ ਨਿਘੇ ਸਵਾਗਤ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਘਬਰਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਝੁਕ ਝੁਕ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ-ਮੰਡਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀ।

ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਈ ਐਸੇ ਮੌਕੇ ਆਏ ਹੋਣਗੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਜਲਸਿਆਂ, ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਥੇ, ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੇ ਪੇਂਡੂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ-ਵਾਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲੇ ਏਨੇ ਨਿੱਘ ਕਾਰਨ

ਉਹ ਬੜੀ ਭਾਵਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ , ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਟੁੰਬਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋ ਬਦੋਬਦੀ ਵਹਿ ਰਹੇ ਅਥਰੂਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ, ਛਿਪਾਉਣ ਦੇ ਵਿਅਰਥ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਲਸੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਮਗਰੋ ਬਾਲ-ਪਾਇਨੀਅਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਲਾਲ ਪਾਇਨੀਅਰ ਰੁਮਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਨਵੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਅਭਿਨੰਦਨ-ਪੋਥੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਇਸ ਮਗਰੋ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸ਼ੌਕੀਆ ਕਲਾ-ਮੰਡਲੀ ਨੇ ਰੰਗਾ-ਰੰਗ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਤੇ ਸਜੀਵ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਕੂਲ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਉੱਦਮੀ ਕਾਮਿਆਂ—ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅਤੇ ਉਥੇ ਵੀ ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ ਦੇ ਆਗਮਨ ਉਤੇ ਲੋਕ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਫੂਲੇ ਨਹੀਂ ਸਮਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲੀਨਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਈ ਗਈ ਸਭ ਤੋਂ ਸਨਮਾਨ-ਪੂਰਨ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਹਰ ਕੋਈ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਦਰ-ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੜੀ ਘੜਮੱਸ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਲੋਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਿਹਤ ਦੇ ਜਾਮ ਪੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦੱਥੀ ਘਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ—ਸਕੂਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹਣ ਉਤੇ ਵਧਾਈਆਂ ਦੇ ਸੁਨਿਹੇ ਭੇਜੇ ਸਨ।

"ਗੱਲ ਸੁਣ, ਇਹ ਤਾਰਾਂ ਬੁੱਢਾ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਲੈ ਕੇ ਆਇਐ?" ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਹਾਂ ਜੀ," ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। "ਉਹਦਾ ਕਹਿਣੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਛਾਂਟੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਸਰਪਟ ਦੌੜਾਉਂਦਾ ਆਇਐ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਲਸਾ ਮੁੱਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਪਰ ਅਕਸਾਕਾਲ* ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਏ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਉਹ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਏ।"

"ਪਰ ਉਹ ਬਾਹਰ ਕਿਉਂ ਖਲੋਤੈ, ਉਹਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਆ!"

ਮੁੰਡਾ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਸੱਦਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇਹ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਕੌਣ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

"ਇਹ ਸਾਂਝੇ ਫਾਰਮ ਦਾ ਡਾਕੀਆ ਏ, ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬੁੱਢੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?"

ਉਸ ਨੇ ਅਨਿਸਚਤ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, ਗਲੀਚੇ ਉਤੋਂ ਉੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਐਨ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਬਾਰੀ ਲਾਗੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਸੁੰਮਾਂ ਦੀ ਟਾਪ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ:

"ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਉਹਨੇ ਅਜੇ ਹੋਰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੀ ਵੰਡਣੀਆਂ ਨੇ।"

"ਚਲੋ ਵੰਡਣ ਦਿਓ, ਰੋਕਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ। ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ

---

* ਅਕਸਾਕਾਲ — ਆਦਰਯੋਗ ਬਜ਼ੁਰਗ।

"ਵੇਖੋ ਭਈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਪਾਬੰਦ ਏ। ਜਦ ਤਕ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ।"

"ਹਾਂ, ਉਹ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਅਜੀਬ ਆਦਮੀ ਏ। ਜੰਗ ਮਗਰੋ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚੋਂ ਛੁਟੀ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਯੂਕਰੇਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬੱਸ ਪੰਜ-ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਏ ਨੇ ਇਥੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਨੂੰ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੋਂ ਵਿਚ ਸੁਵਾਸ ਤਿਆਗਣੇ ਚਾਹੁੰਦੈ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ 'ਕੱਲਾ ਕਾਰਾ ਹੀ ਰਿਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਕੱਲਾ ਹੀ ਏ..."

"ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੀ ਸੀ ਜੇ ਹੁਣ ਆ ਜਾਂਦਾ... ਚਲੋ, ਏਵੇਂ ਹੀ ਠੀਕ ਏ..." ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਨੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਗਲੀਚੇ ਉਤੇ ਦਸਤਰਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਆਪਣਾ ਜਾਮ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਆਖਿਆ: "ਸਾਥੀਓ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਪੂਰੀ ਅੱਖਰ-ਮਾਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।" ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਬੁਲਾਰੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਝਲਕ ਸੀ।

"ਗੱਲ ਠੀਕ ਏ, ਸਚਮੁਚ ਏਵੇਂ ਹੀ ਸੀ।" ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਬੋਲ ਪਏ।

ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ।

"ਆਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਕਿਹੜੀ ਏ! ਤੇ ਓਦੋਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ

ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਲੜਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ! ਪਰ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ ਸਾਂ।"

ਜਦ ਹਾਸਾ-ਮਖ਼ੌਲ ਕੁਝ ਰੁਕਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸੱਜਣ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜਾਮ ਉਠਾਈ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:

"ਪਰ ਹੁਣ ਲੋਕ, ਸਾਡੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਕਿਤੇ ਦੇ ਕਿਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਨੇ। ਅਕਾਦਮੀਸ਼ਨ ਅਲਤਿਨਾਈ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਮੁਲਕ ਜਾਣਦੈ। ਅਸੀਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਦਰਮਿਆਨੀ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਏ, ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚੀ ਤਾਲੀਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਏ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵੀ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਏ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿੰਨੀ ਬਦਲ ਗਈ ਏ। ਸੋ ਆਓ, ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ-ਵਾਸੀਓ, ਕੁਰਕੂਰੇਊ ਦੇ ਸਪੂਤਾਂ ਤੇ ਸਪੁਤਰੀਆਂ ਲਈ ਜਾਮ ਪੀਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਲੋਕ ਬਣਨ!"

ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਰ ਉੱਠੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਜਾਮ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ। ਪਰ ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਲਾਲੀ ਦੌੜ ਗਈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੱਸ ਛੁਹਾਇਆ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਸ਼ਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗੱਲਾਂਬਾਤਾਂ ਦੇ ਰੌਲੇ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅਲਤਿਨਾਈ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਣੀ ਗੁੱਟ-ਘੜੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਤੇ ਮਗਰੋਂ, ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ, ਮੈਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟਵੀਂ ਹੋ ਕੇ ਨਹਿਰ ਲਾਗੇ

ਖਲੋਤੀ ਉਸ ਟਿੱਲੇ ਵੱਲ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਪਤਝੜ ਕਾਰਨ ਲਾਲ ਹੋਏ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪੋਪਲਰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਝੂਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਰ ਧੁੰਦਲਕੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਸਟੈਪੀ ਦੀ ਬੈਂਗਨੀ ਸੀਮਾਰੇਖਾ ਉਤੇ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਹੋ ਰਹੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪੋਪਲਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਉਤੇ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਰਜੀਵ ਜਿਹੀ ਲਾਲੀ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ ਦੇ ਲਾਗੇ ਗਿਆ।

"ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਝੜਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਜੇ ਕਦੀ ਬਹਾਰ ਵਿਚ ਇਥੇ ਆਓ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੋਪਲਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋਬਨ ਤੇ ਆਏ ਹੋਏ ਵੇਖੋ," ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ।

"ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੋ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹਾਂ," ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਹੌਕਾ ਲਿਆ, ਪਲ-ਕੁ ਚੁੱਪ ਰਹੀ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, "ਹਾਂ, ਹਰ ਜੀਉਂਦੀ ਸ਼ੈ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਹਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਤਝੜ ਹੁੰਦੀ ਏ।"

ਉਸ ਦੇ ਕੁਮਲਾ ਰਹੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਛਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੁਆਲੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਵਾਲੀ ਡੂੰਘੀ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਪੋਪਲਰਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਅਕਾਦਮੀਸ਼ਨ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਰਗੀਜ਼ ਔਰਤ ਖੜੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਗ਼ਮ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਭੋਲੇਪਨ ਦਾ ਮੁਜਸਮਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ

ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਹਾੜ ਦੀ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਟੀਸੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਪੁਕਾਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੋਪਲਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਹੋਈ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ, ਸ਼ਾਇਦ, ਬਦਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਐਣਕਾਂ ਚੜ੍ਹਾ ਲਈਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

"ਮਾਸਕੋ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਸ਼ਾਇਦ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਏ?"

"ਹਾਂ, ਰਾਤ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ।"

"ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਏ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ।"

"ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਕਿਉਂ? ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਇਥੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ।"

"ਦਰਅਸਲ, ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।"

ਪਿੰਡ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਗੁੱਸਾ-ਗਿਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ ਨੇ ਇਕ ਨਾ ਮੰਨੀ।

ਉਧਰ ਸੰਧਿਆ-ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਏ ਪਿੰਡ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ, ਪਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਕਰਾ ਲਿਆ ਕਿ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਉਹ ਘਟੋ ਘਟ

ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਉਥੇ ਰਹੇਗੀ। ਮੈਂ ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ ਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੱਕ ਛੱਡਣ ਗਿਆ।

ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਿਉਂ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ? ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਸਮਝੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਲੱਗੀ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਇਸ ਬਾਬਤ ਪੁੱਛਣ ਪੱਛਣ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਡਰੋਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਬੇਅਦਬੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ, ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਕ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਗਹਿਰੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਰਹੀ।

ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਮੈਂ ਆਖ਼ਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ:

"ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਉਦਾਸ ਲਗਦੇ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਏ?"

"ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋ! ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਸੋਚੋ! ਮੈਂ ਭਲਾ ਕਿਉਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਣਾ ਹੋਇਆ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੱਸ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦੈ!"

ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ ਦਿਲ ਦੀ ਘੁੰਡੀ ਖੋਲ੍ਹੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁੜ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਝ-ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧ ਸਮਾਂ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

"ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਛੋਟੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਏ

ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ... ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੈਂ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕਰਨਾ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਹਾਂ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮੇਰਾ ਇਕਬਾਲ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣਗੇ ਉਨਾ ਹੀ ਘਟ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਸੂਤੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਡਰੋ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਵੀ ਲੁਕਾ ਕੇ ਨਾ ਰਖਣਾ..."

ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਮੈਂ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਅਲਤਿਨਾਈ ਸੁਲੇਮਾਨੋਵਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

* * *

ਇਹ ਘਟਨਾ 1924 ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਸੀ। ਹਾਂ, ਉਸੇ ਸਾਲ. .

ਉਸ ਥਾਂ, ਜਿਥੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡਾ ਸਾਂਝਾ ਫ਼ਾਰਮ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬਾਂ — ਜਾਤਾਕਚੀਆਂ — ਦਾ ਰਹਿਣ-ਬਸੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਕੋਈ ਚੌਦਾਂ-ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਪਿਤਾ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ।

ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਛਤਰ-ਸਾਇਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਤਝੜ ਦੀ ਰੁੱਤ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਤੰਬੂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਗੱਡਣ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਓਦੋਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਲੰਮਾ ਕੋਟ ਪਾਈ ਇਕ ਓਪਰਾ ਜਿਹਾ ਜਵਾਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕੋਟ ਦਾ ਹੀ ਚੇਤਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਕਾਲੀ ਉੱਨ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਹਰਾਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸੀ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਟ ਪਹਿਨ ਕੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਆਉਣਾ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਧੁਮਾਈ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਕਮਾਂਡਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਖੀ ਬਣੇਗਾ। ਮਗਰੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਕਮਾਂਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸੇ ਤਾਸ਼ਤਨਬੇਗ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਲ ਪੈਣ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਪਿੰਡੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਫਿਰ ਕੋਈ ਉੱਘ-ਸੱਘ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ "ਸਕੂਲ" ਤੇ "ਪੜ੍ਹਾਈ" ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੇਂ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਉਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ, ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਹਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਸਦਾ, ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਸਕੂਲ ਬਾਰੇ ਭੁਲ ਭੁਲਾ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਜੇ ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਨਾ ਬੁਲਾਈ ਗਈ ਹੁੰਦੀ।

ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਦੇਰ ਤਕ ਬੜ ਬੜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ: "ਇਹ 'ਕੱਠ ਭਲਾ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਨਿਕੰਮੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਕਤ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ।" ਪਰ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਕਾਠੀ ਪਾਈ, ਤੇ ਹਰ ਸਵੈ-ਅਭਿਮਾਨੀ ਮਰਦ ਵਾਂਗ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਇਕੱਠ 'ਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਉਥੇ ਚਲੀ ਗਈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਹਫਦੇ ਹੋਏ ਟਿੱਲੇ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਿਥੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਘੋੜਿਆਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੈਠੇ ਤੇ ਭੁੰਜੇ ਖਲੋਤੇ ਲੋਕਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕਾਲੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕੋਟ ਤੇ ਪੀਲੇ ਵਿਸਾਰ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲਾ ਉਹੀ ਜਵਾਨ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਜਾਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸਾਂ ਕਿ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਲੀਰੋ ਲੀਰ ਹੋਇਆ ਫ਼ਰ-ਕੋਟ ਪਹਿਨੀ ਇਕ ਬੁੱਢਾ ਜਿਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਸੁੱਤਾ ਉਠਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਟੋਕ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ:

"ਗੱਲ ਸੁਣ, ਪੁੱਤਰਾ," ਉਸ ਨੇ ਥਥਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, "ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੁੱਲੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ ਮੰਦੇ ਹਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਹਰਬਾਨੀ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਦੱਸ ਬਈ ਤੂੰ ਮੁੱਲਾ ਕਦੋਂ ਬਣ ਗਿਆ?"

"ਮੈਂ ਮੁੱਲਾ ਨਹੀਂ, ਅਕਸਾਕਾਲ ਜੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਮਸੋਮੋਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਨਗੇ, ਅਧਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਨਗੇ। ਮੈਂ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੋ, ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲਾ ਹਾਂ।"

"ਹੱਛਾ, ਇਹ ਗੱਲ ਆ..."

"ਸ਼ਾਵਾ ਜਵਾਨਾ!" ਸ਼ਲਾਘਾ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ।

"ਸੋ, ਕਮਸੋਮੋਲ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਭੇਜਿਐ। ਇਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਏ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਵਾਲੇ ਵਿਰਾਨ ਅਸਤਬਲ ਵਿਚ ਜਮਾਤਾਂ ਲਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਏ, ਪਿੰਡ-ਵਾਸੀਓ?"

ਲੋਕ ਸ਼ਸ਼ੋਪੰਜ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਰਹੇ ਹੋਣ ਕਿ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਝਗੜਾਲੂ ਸਾਤਿਮਕੁਲ ਨੇ ਇਸ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਅੜਬਪੁਣੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅੱਲ "ਝਗੜਾਲੂ" ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਕਾਠੀ ਨਾਲ ਅਰਕ ਦੀ ਢੋਅ ਲਾ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਦੰਦਾਂ ਥਾਣੀਂ ਥੁੱਕ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

"ਖੜੋਈਂ, ਛੋਕਰਿਆ," ਸਾਤਿਮਕੁਲ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਸੰਗੋੜਦੇ ਹੋਏ ਨੇ ਆਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, "ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੱਸ ਬਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸਿਰ ਮਾਰਨੈ?"

"ਸਿਰ ਕਿਉਂ ਮਾਰਨੈ?" ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਬੌਂਦਲ ਗਿਆ।

"ਠੀਕ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ?" ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਖਿਆ।

ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਜਿਹੀ ਹੋਈ, ਤੇ ਇਕਦਮ ਰੌਲਾ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

"ਅਸੀਂ ਕਿਸਾਨ ਲੋਕ ਹਾਂ, ਮੁਦਤਾਂ ਤੋਂ ਮਿਹਨਤ-ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਸਾਡੀ ਕੇਟਮੇਨ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦਿੰਦੀ ਏ। ਤੇ ਸਾਡੀ ਔਲਾਦ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰੇਗੀ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਚਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣੈ। ਪੜ੍ਹਾਈ

ਅਫ਼ਸਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦੀ ਆ। ਅਸੀਂ ਸਿਧੇ ਸਾਦੇ ਲੋਕ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਪੁੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਸਿਖਾ!"

ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਕੁਝ ਘਟ ਗਿਆ।

"ਤੁਸੀਂ, ਵਾਕਿਆ ਈ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੇ?" ਹੱਕਾ-ਬੱਕਾ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਓਇ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਬਰ-ਖ਼ਲਾਫ਼ ਆਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜਬਰਦਸਤੀ ਕਰੇਂਗਾ? ਉਹ ਵੇਲੇ ਲੰਘ ਗਏ ਨੇ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਅਜ਼ਾਦ ਲੋਕ ਆਂ, ਜਿਦਾਂ ਚਾਹੀਏ ਓਦਾਂ ਹੀ ਰਹਾਂਗੇ!"

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਫੱਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੰਬਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕੋਟ ਦੀਆਂ ਹੁਕਾਂ ਤੋੜ ਤੋੜ ਸੁਟਦਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਜੇਬ ਵਿਚ ਗਿਆ, ਚੌਹਰੀ ਤਹਿ ਵਾਲਾ ਇਕ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਕੱਢਿਆ, ਇਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਕੇ ਹਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ:

"ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਫ਼ਰਮਾਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਐ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਏ? ਇਸ ਉਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਏ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਏ? ਪਾਣੀ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤੇ? ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਏ? ਕੌਣ ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਏ? ਕੌਣ? ਜਵਾਬ ਦਿਓ!"

ਉਸ ਨੇ "ਜਵਾਬ ਦਿਓ" ਏਨੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ, ਏਨੀ ਗੂੰਜਦੀ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਗੋਲੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਂਗ ਪਤਝੜ ਦੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੋਲੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦੀ

ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਗੂੰਜ ਆਈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਮੂੰਹੋਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਨਿਕਲੀ। ਲੋਕੀਂ ਊਂਧੀ ਪਾ ਕੇ ਚੁਪ ਕੀਤੇ ਰਹੇ।

"ਅਸੀਂ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਹਾਂ," ਹੁਣ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੀਵੀਂ ਸੀ, "ਸਾਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਤਾੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੇਆਬਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹੈ। ਹੁਣ ਸੋਵੀਅਤ ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਆਈਏ, ਪੜ੍ਹੀਏ-ਲਿਖੀਏ! ਤੇ ਇਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ...."

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਜਵਾਬ ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੇ ਫਿਰ ਲੀਰੋ ਲੀਰ ਫ਼ਰ-ਕੋਟ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਦੋਂ ਦਾ ਮੁੱਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੁਲਹ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕੀਤਾ:

"ਚੰਗਾ ਫਿਰ, ਜੇ ਚਾਹੁੰਦੈਂ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਲੈ। ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦੈ... ਅਸੀਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਬਰ-ਖ਼ਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ।"

"ਪਰ ਮੇਰੀ ਅਰਜ਼ ਏ, ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੋ। ਸਾਨੂੰ ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਬਾਈ * ਦੇ ਇਸ ਅਸਤਬਲ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨੀ ਪੈਣੀ ਏ। ਦਰਿਆ ਉਤੇ ਪੁਲ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਸਕੂਲ ਲਈ ਬਾਲਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਏ..."

"ਖਲੋਈਂ, ਜੀਗਿਤਾ, ਤੂੰ ਕੁਝ ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਕਾਹਲਾ ਏਂ!" ਅੜ੍ਹਬ ਸਾਤਿਮਕੁਲ ਨੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਟੋਕਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਦੰਦਾਂ ਥਾਣੀਂ ਥੁੱਕਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਖਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗੋੜ ਲਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

---

*ਪੇਂਡੂ ਅਮੀਰ ਜਿਹੜਾ ਭੇਡਾਂ, ਬਕਰੀਆਂ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇਜੜਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰੌਲਾ ਪਈ ਜਾਂਦੈਂ: 'ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਾਂਗਾ, ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਾਂਗਾ।' ਪਰ ਤੂੰ ਰਤਾ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਤਾਂ ਵੇਖ, ਤੇਰੇ ਤਨ 'ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਫ਼ਰ-ਕੋਟ ਆ, ਨਾ ਹੀ ਤੇਰੇ ਹੇਠਾਂ ਘੋੜੈ, ਨਾ ਹੀ ਚੱਪਾ ਭੋਂ ਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੂੰ ਵਾਹੀ ਕਰ ਸਕੇਂ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਡੰਗਰ ਢੋਰ ਏ! ਤੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਦੱਸ, ਵੀਰ ਮੇਰਿਆ, ਬਈ ਤੇਰਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਿੱਦਾਂ ਹਊ? ਘੋੜੇ ਚਾਰਿਆ ਕਰੇਂਗਾ, ਫਿਰ? ਪਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਘੋੜੇ ਵੀ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਇੱਜੜ ਨੇ ਉਹ 'ਪਹਾੜਾਂ 'ਚ ਚਲੇ ਗਏ ਨੇ।"

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਕੋਈ ਕਰਾਰਾ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਆਖਿਆ:

"ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ ਕਰੇਗੀ।"

"ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਆ ਤਾਂ ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਸ ਦਿੰਦਾ!" ਸਾਤਿਮਕੁਲ ਜੇਤੂ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਾਠੀ ਉਤੇ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। "ਹੁਣ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਆ। ਤੂੰ, ਜੀਗਿਤਾ, ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਆਪੇ ਹੀ ਕਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਾਲ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ 'ਚ ਬਥੇਰਾ ਪੈਸਾ ਪਿਐ। ਸਾਨੂੰ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਹਾਲ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਦੇ। ਅੱਲਾ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਆ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬਥੇਰੇ ਕੰਮ ਪਏ ਨੇ..."

ਏਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸਾਤਿਮਕੁਲ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘੋੜਾ ਮੋੜਿਆ ਤੇ ਘਰ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਦੂਸਰੇ ਵੀ ਚਲ ਪਏ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਫੜੀ ਉਥੇ ਦਾ ਉਥੇ ਹੀ ਖੜਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਹੁਣ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵੇ...

ਮੈਨੂੰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਉਤੇ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਓਦੋਂ

ਤਕ ਇਕਟਕ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਲਾਗੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਮਾਰੀ:

"ਨੀ ਝਾਟੜੇ, ਤੂੰ ਇਥੇ ਮੂੰਹ ਚੁਕੀ ਕਾਹਨੂੰ ਖਲੋਤੀ ਏਂ, ਚੱਲ, ਘਰ ਵਗਦੀ ਹੋ!" ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਖੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੌੜ ਗਈ। "ਜ਼ਰਾ ਵੇਖੋ ਤੇ ਸਹੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕੱਠਾਂ ਦਾ ਚਸਕਾ ਪੈ ਵੀ ਗਿਐ!"

ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ, ਕੁੜੀਆਂ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਦਰਿਆ ਉਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਟੱਕਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਬੇਲਚਾ, ਕਹੀ, ਕੁਹਾੜਾ ਤੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਜਿਹੀ ਬਾਲਟੀ ਸੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਕਾਲਾ ਫ਼ੌਜੀ ਕੋਟ ਪਾਈ ਡੰਡੀ ਰਾਹੀਂ ਟਿੱਲੇ ਵਾਲੇ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਅਸਤਬਲ ਵੱਲ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਤ ਪੈਣ ਉਤੇ ਹੀ ਹੇਠਾਂ, ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਪਰਤਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਕਸਰ ਘਾਹ ਜਾਂ ਪਰਾਲੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਪੰਡ ਚੁਕੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਵੇਖ ਕੇ ਘੋੜਿਆਂ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਲੋਕ ਰਕਾਬਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਜ਼ਰਾ ਉੱਚੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਓਟ ਜਿਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ:

"ਗੱਲ ਸੁਣੋ, ਇਹ ਕਿਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੰਡ ਚੁਕੀ ਆਉਂਦਾ?"

"ਉਹ ਹੀ ਆ।"

"ਵਿਚਾਰਾ! ਲਗਦੈ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ।"

"ਤੇ ਤੂੰ ਕੀ ਸਮਝਦੈ? ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਸੇਪੀ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਚੁਕਦਾ।"

"ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਬੜੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕਰਦੈ!"

"ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਮੋਹਰ ਵਾਲਾ ਕਾਗਜ਼ ਜੂ ਹੋਇਆ। ਉਹਦਾ ਈ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਐ।"

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸੁਕੇ ਗੋਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਚੁਕੀ, ਜਿਹੜੇ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਉਪਰਲੇ ਪਹਾੜੀ ਹੇਠਲੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਾਂ, ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸਕੂਲ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਈਆਂ—ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਬੜੀਆਂ ਉਤਾਵਲੀਆਂ ਸਾਂ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਉਥੇ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੱਚਾ ਪੁਰਾਣਾ ਢਾਰਾ ਕਦੀ ਇਕ ਬਾਈ ਦਾ ਅਸਤਬਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਸੂਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੋਵੀਅਤ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ ਤਾਂ ਬਾਈ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਹਿਕ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅਸਤਬਲ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਝਾੜ-ਬਰੂਟ ਉੱਗ ਆਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢ ਕੇ ਇਕ ਥਾਂ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਹੜਾ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਢੱਠੀਆਂ ਤੇ ਦਰਾੜਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਹੀ ਕਬਜ਼ੇ ਉਤੇ ਅਟਕੇ, ਖ਼ਸਤਾਹਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਭੁੰਜੇ ਰਖ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜਿਆ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਹਾਰਦਿਕਤਾ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ।

"ਕਿਥੋਂ ਆਈਆਂ ਹੋ, ਕੁੜੀਓ ?"

ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਭੁੰਜੇ ਹੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਂ ਤੇ ਝੇਪਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੰਗ ਦੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਚੁਪ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਡਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਅੱਖ ਮਾਰੀ।

"ਬੋਰੀਆਂ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਨੇ। ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੋਇਐ, ਤੁਸੀਂ ਏਧਰ ਆ ਗਈਆਂ ਹੋ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਤਾਂ ਇਥੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੋਇਆ। ਆਪਣਾ ਸਕੂਲ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸਮਝੋ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਗੁੱਠ ਵਿਚ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਕੇ ਹਟਿਆਂ, ਉਤੇ ਚਿਮਣੀ ਵੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਏ। ਵੇਖੋ, ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਏ! ਹੁਣ ਸਿਆਲ ਲਈ ਲੱਕੜਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਪਰ ਫਿਕਰ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬਥੇਰਾ ਘਾਹ-ਬਰੂਟ ਪਿਆ ਹੋਇਐ। ਬੈਠਣ ਲਈ ਘਾਹ ਤੇ ਪਰਾਲੀ ਵਿਛਾ ਲਵਾਂਗੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਜੇ? ਸਕੂਲ ਆਇਆ ਕਰੋਗੀਆਂ?"

ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

"ਜੇ ਚਾਚੀ ਆਉਣ ਦਏਗੀ ਤਾਂ ਆਇਆ ਕਰਾਂਗੀ," ਮੈਂ ਆਖਿਆ।

"ਆਉਣ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦਏਗੀ? ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣ ਦਏਗੀ। ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਕੀ ਏ?"

"ਅਲਤਿਨਾਈ," ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫਰਾਕ ਵਿਚੋ ਝਾਕ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਗੋਡੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਢੱਕ ਲਿਆ।

"ਅਲਤਿਨਾਈ—ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਨਾਂ ਹੈ।" ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਏਨੀ ਸੁਹਣੀ ਮੁਸਕਾਨ ਫੈਲ ਗਈ ਕਿ ਮੇਰਾ

ਰੋਮ ਰੋਮ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। "ਤੂੰ ਕਿਸ ਦੀ ਧੀ ਏ?"

ਮੈਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ—ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਤਰਸ ਕਰਨ।

"ਉਹ ਯਤੀਮ ਆ, ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਆ," ਮੇਰੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ।

"ਗੱਲ ਇੰਜ ਹੈ, ਅਲਤਿਨਾਈ," ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਫਿਰ ਮੁਸਕ੍ਰਾਇਆ, "ਤੂੰ ਦੂਸਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਕੂਲ 'ਚ ਲਿਆਵੀਂ, ਅੱਛਾ? ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ, ਕੁੜੀਓ, ਆ ਜਾਣਾ।"

"ਚੰਗਾ, ਚਾਚਾ।"

"ਮੈਨੂੰ ਚਾਚਾ ਨਹੀਂ, ਅਧਿਆਪਕ ਆਖੋ। ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸਕੂਲ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਜੇ? ਆ ਜਾਓ, ਘਬਰਾਓ ਨਾ।"

"ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਚਲਦੀਆਂ ਹਾਂ, ਘਰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੀਦੈ," ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਮਾ ਗਈਆਂ।

"ਚੰਗਾ ਫਿਰ, ਦੌੜ ਜਾਓ ਘਰ। ਜਦੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਆਉਗੀਆਂ ਤਦ ਵੇਖ ਲੈਣਾ। ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਹਨੇਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛਿਟੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।"

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਰੱਸਾ ਤੇ ਦਾਤ੍ਰੀ ਫੜੀ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਉੱਠੀਆਂ, ਬੋਰੀਆਂ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਚੁੱਕੀਆਂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈਆਂ। ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਿਆਸੋਂ ਬਾਹਰਾ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ।

"ਖਲੋ ਜਾਓ, ਸਖੀਓ!" ਮੈਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ। "ਆਓ, ਇਹ ਗੋਹੇ ਸਕੂਲੇ ਛੱਡ ਜਾਈਏ, ਸਿਆਲ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਬਾਲਣ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"

"ਤੇ ਘਰ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਜਾਵਾਂਗੀਆਂ ? ਬੜੀ ਚਾਤਰ ਬਣੀ ਫਿਰਦੀ ਏ !"

"ਅਸੀਂ ਮੁੜ ਕੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲਵਾਂਗੀਆਂ।"

"ਨਹੀਂ, ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਊਗੀ, ਘਰੋਂ ਝਿੜਕਾਂ ਪੈਣਗੀਆਂ।"

ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕੁੜੀਆਂ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਅੱਜ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਕਿ ਮੈਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਸਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਆਖੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਅੜੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੀਆਂ ਆਸਾਂ-ਉਮੰਗਾਂ ਉਜੱਡ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਤੇ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਜਾਗ ਪਈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਅਜਨਬੀ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਦੇ ਬਦਲੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਉਸ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਈ, ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਕੁਝ ਸਦਭਾਵੀ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਸਲੀ ਹੋਣੀ, ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਭਰੀ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ, ਗੋਹਿਆਂ ਦੀ ਉਸ ਬੋਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਮੈਂ ਇਸ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਹੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਸੋਚੇ-ਸਮਝੇ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਡਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ

ਤੇ ਕੀਤਾ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੌੜ ਕੇ ਦੁਈਸ਼ੇਨ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵੱਲ ਗਈ, ਗੋਹਿਆਂ ਦੀ ਬੋਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲਾਗੇ ਖ਼ਾਲੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੋਰ ਗੋਹੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਚੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਥਾਣੀਂ ਪਹਾੜ ਦੀ ਗੋਦ ਵੱਲ ਸ਼ੂਟ ਵੱਟ ਗਈ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੋਚੇ-ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰ, ਦੌੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਤਸਾਹ ਦਾ ਸਾਗਰ ਛਲਕ ਪਿਆ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਛਾਲੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਏਨੀ ਖੁਸ਼ ਕਿਉਂ ਸਾਂ। ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਏਨਾ ਹਲਕਾਪਨ ਤੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਏਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕਿਉਂ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਨੇਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸੂਰਜ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੋਰ ਮੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਅਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਿਹਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ: ਪਤਝੜ ਦੀ ਖੁਰਦਰੀ ਧਰਤੀ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਾਲ-ਸੂਹੇ, ਗੁਲਾਬੀ ਤੇ ਬੈਂਗਣੀ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਝਿਲਮਿਲਾਉਂਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਉੱਡ ਉੱਡ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਉਤੇ ਟਾਕੀਆਂ ਲੱਗੀ ਮੇਰੀ ਜੈਕਟ ਉਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਝਾਲ ਵਾਲੇ ਬਟਨ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਦੌੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ ਤੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਫੁਲੀ ਨਹੀਂ ਸਮਾ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਧਰਤੀ, ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ: "ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖੋ! ਵੇਖੋ, ਮੈਨੂੰ

ਕਿੰਨਾ ਮਾਣ ਏ! ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਂਗੀ, ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਜਾਵਾਂਗੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੀ..."

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦ ਤਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੌੜਦੀ ਗਈ ਸਾਂ, ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਕਿ ਗੋਹੇ ਤਾਂ ਅਜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਪਰ ਬੜੀ ਹੀ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਇਥੇ ਸਾਰੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਏਨੇ ਪਸ਼ੂ ਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਏਨੇ ਗੋਹੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਕੀ ਪਤਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸਾਂ? ਮੈਂ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਗੋਹੇ ਵੀ ਘਟ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੋਹਿਆਂ ਨਾਲ ਬੋਰੀ ਨਹੀਂ ਭਰ ਸਕਣੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਡਰ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਕਦੀ ਇਕ ਬੂਟੇ ਤੇ ਕਦੀ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੌੜਨ ਲੱਗੀ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਧੀ ਬੋਰੀ ਭਰ ਲਈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਨਿਵਾਣਾਂ ਵਿਚ ਹਨੇਰਾ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਘਨੇਰਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ਏਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਇਕੱਲੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਸੁੰਞੇ ਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੀ ਕਾਲੀ ਚਾਦਰ ਨੇ ਢੱਕ ਲਿਆ ਸੀ। ਡਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਬੋਰੀ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਸੁੱਟੀ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਦੌੜਨ ਲੱਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਡਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਡਾਡਾਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਮੈਂ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਪਰ ਇਹ ਅਨੋਖਾ ਤੇ ਅਕੱਥ ਖ਼ਿਆਲ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਵੱਸੀ ਦੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਕਹੇਗਾ। ਮੈਂ ਵੀ

ਹੌਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਪਿਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਤੇ ਘੱਟੇ ਨਾਲ ਲਥਪੱਥ, ਹਫ਼ਦੀ ਹੋਈ ਘਰ ਪਹੁੰਚੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਰੂਹਾਂ ਲੰਘ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਵਿਚ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੁਲ੍ਹੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠੀ ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਕਹਿਰਵਾਨ ਹੋਈ ਉੱਠੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਝਈ ਲੈ ਕੇ ਪਈ। ਉਹ ਬੜੀ ਕ੍ਰੋਧੀ ਤੇ ਉਜੱਡ ਔਰਤ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਗ਼ਰਕ ਹੋ ਗਈ ਸੈਂ?" ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧੀ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਜੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਿਕਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬੋਰੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਗਾਹ ਮਾਰੀ। "ਸਾਰੇ ਦਿਨ 'ਚ ਤੂੰ ਬੱਸ ਏਨੇ ਹੀ ਗ਼ੋਹੇ 'ਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਨੇ?"

ਜ਼ਾਹਿਰ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਲੂਤੀ ਲਾ ਗਈਆਂ ਸਨ।

"ਕਲਮੂੰਹੀਂ ਚਾਰ ਵਲੈਤ ਦੀ! ਤੇਰਾ ਕੀ ਕੰਮ ਸੀ ਸਕੂਲੇ ਜਾਣ ਦਾ? ਹਾਏ ਹਾਏ, ਨੀ ਔਤਰੀਏ, ਤੂੰ ਉਥੇ, ਸਕੂਲੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮਰ ਗਈਓਂ!" ਚਾਚੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕੰਨ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਸਿਰ ਉਤੇ ਪਟੋਕੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। "ਨਹਿਸ਼ ਯਤੀਮ! ਬਘਿਆੜ ਦਾ ਬੱਚਾ ਕਦੀ ਵੀ ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ! ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿਆਣੇ ਘਰੀਂ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਇਹ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀ ਆ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਚਖਾਊਂ! ਤੂੰ ਸਕੂਲ ਲਾਗੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖੀਂ ਸਹੀਂ, ਮੈਂ ਤੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨਾ ਭੰਨ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਆਖੀਂ। ਮੁੜ ਕਦੀ ਵੀ ਸਕੂਲ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਏਂਗੀ..."

ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਹੀ, ਬੱਸ ਏਨੀ-ਕੁ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਕਿ

ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤੇ ਚੀਕਾਂ ਨਾ ਨਿਕਲ ਜਾਣ। ਕੇਵਲ ਮਗਰੋ ਹੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਚੁਲ੍ਹੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠੀ ਅੱਗ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਆਪਣੀ ਭੂਰੀ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਸਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਚੁਪ-ਚੁਪੀਤੀ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਿਰਫ਼ ਬਿੱਲੀ ਹੀ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਦੋਂ ਮੈਂ ਰੋਂਦੀ ਸਾਂ। ਉਦੋਂ ਉਹ ਭੁੜਕ ਕੇ ਮੇਰੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉਤੇ ਆ ਬੈਠਦੀ। ਮੈਂ ਰੋ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਚਾਚੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਟਿਆ ਸੀ, ਨਹੀਂ,—ਇਸ ਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਦਤ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਰੋ ਇਸ ਲਈ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਚਾਚੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਸੀ...

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ ਸਵਖ਼ਤੇ ਕੁੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਭੌਂਕਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਵਿਚੋਂ ਗੱਲ ਇਹ ਨਿਕਲੀ ਕਿ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਘਰ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਸਕੂਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਬਣੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੱਚੇ ਮਟਿਆਲੇ ਘਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਇਥੇ ਉਥੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ: ਜਿਸ ਦਾ ਜਿਥੇ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਹੀ ਘਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਘਰ ਘਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੋਰ ਗੁਲ ਮਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਵੀ।

ਸਾਡਾ ਘਰ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਉੱਖਲੀ ਵਿਚ ਬਾਜਰਾ ਕੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਸਾਂ ਅਤੇ ਚਾਚਾ ਕੋਠੜੀ ਲਾਗੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਗੱਡੇ ਇਕ ਭੜੋਲੇ ਵਿਚੋਂ ਕਣਕ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਣਕ ਲੈ ਕੇ ਮੰਡੀ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਲੁਹਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਖਲੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਭਾਰੀ ਮੋਹਲੇ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਸਾਂ। ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਚੋਰ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖ ਲੈਂਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿੰਨਾ-ਕੁ ਦੂਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਖਦਸ਼ਾ

ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਇਹ ਜਾਣਦਿਆਂ ਵੀ ਕਿ ਚਾਚੀ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਏਗੀ ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਏਨਾ ਵੇਖ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਹਾੜੇ ਕੱਢ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਤਕ ਆਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮੁੜ ਨਾ ਜਾਵੇ।

"ਸਲਾਮ ਅਲੈਕਮ, ਸੁਆਣੀ ਜੀ, ਅੱਲਾ-ਤਾਅਲਾ ਤੁਹਾਡਾ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋਵੇ! ਤੇ ਜੇ ਅੱਲਾ-ਤਾਅਲਾ ਮਦਦਗਾਰ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਰਾ ਵੇਖੋ, ਅਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਜਣੇ ਹਾਂ!" ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿਚ ਚਾਚੀ ਨਾਲ ਦੁਆ-ਸਲਾਮ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਭਵਿਖੀ ਸ਼ਗਿਰਦ ਸਨ।

ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਚਾਚੀ ਨੇ ਕੁਝ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਭੜੋਲੇ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰ ਵੀ ਨਾ ਕੱਢਿਆ।

ਇਸ ਨਾਲ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਘਬਰਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਬੜੇ ਕੰਮਕਾਜੀ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਪਏ ਲੱਕੜ ਦੇ ਇਕ ਮੁੱਢ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਪੈਂਸਲ ਕੱਢ ਕੇ ਬੋਲਿਆ:

"ਅਜ ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੀ ਲੜਕੀ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਏ?"

ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਚਾਚੀ ਨੇ ਬੜੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੋਹਲਾ ਉੱਖਲੀ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ। ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਸੁੰਗੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਾਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੇਰਾ ਰੋਮ ਰੋਮ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ।

"ਅਲਤਿਨਾਈ , ਤੂੰ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਏਂ?" ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ।

"ਤੇਰਾ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਮਤਲਬ? ਆਇਆ ਵੱਡਾ ਇਨਸਪੈਕਟਰ!" ਚਾਚੀ ਚਿੜਚਿੜੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ। "ਏਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ! ਮਾਵਾਂ ਪਿਉਵਾਂ ਵਾਲੇ ਨਿਆਣੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਏਹਦੇ ਵਰਗੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਦੂਰ ਰਹੀ। ਬਥੇਰਾ ਕੂੜਾ-ਕਬਾੜਾ 'ਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਐ ਤੇਰੇ ਕੋਲ। ਲੈ ਜਾ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲੇ, ਤੇ ਇਥੇ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ।"

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਭੁੜਕ ਕੇ ਉੱਠਿਆ।

"ਤੁਸੀਂ ਸੋਚੋ ਤਾਂ ਸਹੀ ਕਿ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਜੇ! ਜੇ ਉਹ ਯਤੀਮ ਏ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਕੀ ਕਸੂਰ? ਕਿਥੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਐ ਕਿ ਯਤੀਮ ਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ?"

"ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੜੇ-ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣੀ ਆਂ! ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ, ਤੇ ਤੂੰ ਬਹੁਤਾ ਹੁਕਮ ਨਾ ਚਾੜ੍ਹ!"

"ਸਾਡੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨੇ! ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਲੜਕੀ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ—ਸੋਵੀਅਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ—ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਬਕ ਸਿਖਾ ਦਿਆਂਗੇ!"

"ਆਇਆ ਵੱਡਾ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ!" ਚਾਚੀ ਢਾਕਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਗਰਜੀ। "ਇਸ ਉਤੇ ਕਿਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚੱਲੇਗਾ? ਮੇਰਾ, ਜਿਹੜੀ ਇਹਦਾ ਲੱਲਰ ਭਰਦੀ ਆ ਕਿ ਤੇਰਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਿਓ ਵੀ ਅਵਾਰਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਵੀ ਅਵਾਰਾਗਰਦੀ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਇਥੇ ਆ ਧਮਕਿਆ ਏ..?!"

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਉਦੋਂ

ਹੀ ਲੱਕ ਤਕ ਨੰਗਾ ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਭੜੋਲੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨਾ ਕੱਢਦਾ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਚਾਚੀ ਇਹ ਭੁਲ ਕੇ ਕਿ ਘਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ, ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਹ ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਕੁੱਟਾਪਾ ਚਾੜ੍ਹਦਾ। ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਉਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਚੁੱਪ ਕਰ, ਬੁੱਢੀਏ!" ਭੜੋਲੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਉਹ ਕੜਕਿਆ। "ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਤੂੰ ਇਸ ਘਰ ਦੀ ਕਰਤੀ-ਧਰਤੀ ਬਣ ਬੈਠੀ ਏਂ? ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਏਂ? ਬਹੁਤੀ ਬਕੜਵਾਹ ਨਾ ਕਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਵਾਸਤਾ ਰਖ। ਤੇ ਤੂੰ, ਤਾਸ਼ਤਨਬੇਗ ਦਿਆ ਪੁੱਤਾ, ਲੈ ਜਾ ਕੁੜੀ ਨੂੰ। ਜੀਅ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਲਈਂ, ਜੀਅ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਭੁੰਨ ਲਈਂ। ਤੇ ਹੁਣ, ਮੇਰੇ ਘਰ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੋ!"

"ਵਾਹ ਤੇਰੇ, ਉਹ ਸਕੂਲ 'ਚ ਮੌਜਾਂ ਉਡਾਉਂਦੀ ਫਿਰੇ ਤੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੌਣ ਕਰੂ? ਮੈਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰੂੰ?" ਚਾਚੀ ਚੀਕਣ ਲੱਗੀ ਸੀ ਪਰ ਚਾਚੇ ਨੇ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ:

"ਚੁੱਪ ਕਰ, ਮੈਂ ਆਖ ਜੁ ਦਿੱਤੈ!"

ਹਰ ਰਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ, ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਕੂਲ ਗਈ।

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਾਨੂੰ ਘਰ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸਕੂਲੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ।

ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਭੁੰਜੇ ਵਿਛੀ ਪਰਾਲੀ ਉਤੇ ਬੈਠੇ। ਸਾਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਕਾਪੀ, ਇਕ-ਇਕ ਪੈਂਸਲ ਅਤੇ ਇਕ-ਇਕ ਫੱਟੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

"ਫੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਡਿਆਂ ਉਤੇ ਟਿਕਾ ਲਓ, ਲਿਖਣ ਵਿਚ

ਸੋਖ ਰਹੇਗਾ," ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕੰਧ ਉਤੇ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਰੂਸੀ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵਿਖਾਇਆ।

"ਇਹ ਲੈਨਿਨ ਹੈ!" ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ।

ਲੈਨਿਨ ਦਾ ਉਹ ਚਿੱਤਰ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਉਸ ਮਗਰੋ ਮੈ ਕਦੀ ਵੀ ਲੈਨਿਨ ਦਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਮੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਨ ਹੀ ਮਨ "ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਵਾਲਾ" ਚਿੱਤਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਉਸ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਇਕ ਢਿੱਲੀ ਜਿਹੀ ਫੌਜੀ ਜੈਕਟ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਧਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਫੱਟੜ ਬਾਂਹ ਇਕ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਲਟਕੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਟੋਪੀ ਹੇਠੋਂ, ਜਿਹੜੀ ਗਿੱਚੀ ਵੱਲ ਖਿਸਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਅੱਖਾਂ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਕੋਮਲ, ਹਮਦਰਦ ਨਜ਼ਰ ਜਿਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੋਵੇ: "ਬੱਚਿਓ, ਕਾਸ਼ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਕਿੰਨਾ ਰੌਸ਼ਨ ਭਵਿਖ ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਹ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ!" ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤ ਪੱਲ ਉਹ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਮੇਰੇ ਭਵਿਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚਿੱਤਰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਕੋਲ ਚਿਰੋਕਣਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ ਉਤੇ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੋੜਾਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਰੰਗ ਲੱਥ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਟਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਕੂਲ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

"ਬੱਚਿਓ, ਮੈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਗਿਣਨਾ ਸਿਖਾਉਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ। ਮੈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਖਾਵਾਂਗਾ ਕਿ ਅੱਖਰ ਤੇ ਹਿੰਦਸੇ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ," ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਆਖਿਆ। "ਮੈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਰ ਉਹ

ਗੱਲ ਸਿਖਾਵਾਂਗਾ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਇਲਮ ਹੈ..."

ਤੇ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ, ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿਖਾਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਲਮ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਲਾਸਾਨੀ ਸਿਦਕਦਿਲੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਬੱਚੇ ਉਤੇ ਝੁਕ ਕੇ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਕਿ ਪੈਂਸਲ ਕਿਵੇਂ ਫੜਨੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਬੜੀ ਹੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਅੱਜ ਵੀ ਸੋਚਦੀ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਗਭਰੂ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਹੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਜੋੜ ਜੋੜ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਵੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਅੱਖਰਮਾਲਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਵੇਂ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸੱਤ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਨਾਂ ਤਕ ਸੁਣਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਸਲੇਬਸ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਕੋਈ ਥਹੁ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਹੀ ਅਣਜਾਣ ਸੀ।

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਝ, ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੁਹਿਰਦ ਉਤਸਾਹ, ਉਸ ਦਾ ਜੋਸ਼, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਅਜਾਈਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਅਣਜਾਣੇ ਹੀ ਇਕ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ

ਸੀ। ਹਾਂ, ਉਹ ਇਕ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਾਡੇ, ਕਿਰਗੀਜ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਕਦੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇ ਸਨ, ਉਸ ਸਕੂਲ ਦੀ ਬਦੌਲਤ—ਜੇ ਉਸ ਕੱਚੇ ਢਾਰੇ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਝੀਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰਫ਼-ਕੱਜੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ—ਉਸ ਕੱਚੀ ਕੋਠੜੀ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬੱਝ ਗਿਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ...

ਓਦੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਾਸਕੋ ਸ਼ਹਿਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੈਨਿਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਯੂਲੀਏ-ਅਤਾ ਨਾਲੋਂ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਤਾਸ਼ਕੰਦ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ, ਤਾਲਾਸ ਵਾਦੀ ਜਿੱਡੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਾੜਾਂ ਜਿੱਡੇ ਜਹਾਜ਼ ਤਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਵੀ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ, ਜਿਹੜਾ ਅਸੀਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਧਰਤੀ ਹੇਠੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਓਦੋਂ ਹੀ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਵੱਡੀ ਚਿੱਟੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਜਮਾਤਾਂ ਲੱਗਿਆ ਕਰਨਗੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੁਰਸੀਆਂ-ਮੇਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਬੈਠਿਆ ਕਰਨਗੇ।

ਜਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਮੁੱਢਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਉਤੇ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਸ਼ਬਦ "ਪਿਤਾ", "ਮਾਤਾ" ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਸਾਂ, ਅਸੀਂ ਕਾਗਜ਼ ਉਤੇ "ਲੈਨਿਨ" ਲਿਖਿਆ। ਸਾਡੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਅਜੇ "ਬਾਈ", "ਸੇਪੀ", "ਸੋਵੀਅਤਾਂ" ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਨ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਵਾਅਦਾ

ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਬਦ "ਇਨਕਲਾਬ" ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਸਿਖਾਏਗਾ।

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮੋਰਚੇ ਉਤੇ ਚਿੱਟੀਆਂ ਗਾਰਦਾਂ ਵਿਰੁਧ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਤੇ ਲੈਨਿਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਏਨੇ ਉਤਸਾਹ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪ ਲੈਨਿਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੀ ਹੁਣ ਦੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਕ ਜੋ ਕੁਝ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਸਾਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਮਹਾਨ ਆਗੂ ਬਾਰੇ ਦੰਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ, "ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ" ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੁੱਧ ਵਰਗਾ ਸੱਚ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਅਸੀਂ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੁਕਵੇਂ ਮਤਲਬ ਦੇ, ਪੁੱਛ ਲਿਆ:

"ਮਾਸਟਰ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਲੈਨਿਨ ਨਾਲ ਕਦੀ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਐ?"

ਤਦ ਸਾਡੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਫੇਰਿਆ ਤੇ ਆਖਿਆ:

"ਨਹੀਂ, ਬੱਚਿਓ, ਮੈਂ ਲੈਨਿਨ ਨੂੰ ਕਦੀ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ।"

ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵੋਲੋਸਤ* ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਥੇ ਪੈਦਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਓਦਰ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਜੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਸਕਾ ਭਰਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ, ਸ਼ਾਇਦ, ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਏਨੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਨਾ ਕਰਦੀ ਜਿੰਨੀ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ। ਮੈਂ ਲੁਕ-ਛਿਪ ਕੇ, ਤਾਂ ਜੋ

---

*ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੇਂਦਰ।

ਚਾਚੀ ਵੇਖ ਨਾ ਲਵੇ, ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਦੇਰ ਤਕ ਸਟੈਪੀ ਦੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਟਿਕਾਈ ਰਖਦੀ: ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਥੈਲਾ ਲਟਕਾਈ ਉਸਤਾਦ ਕਦੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗਾ, ਕਦੋਂ ਕਲੇਜੇ ਠੰਡ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮੁਸਕਾਨ ਵੇਖ ਸਕਾਂਗੀ, ਕਦੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਾਣਕਾਰੀ-ਭਰਪੂਰ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਸਕਾਂਗੀ।

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਸਾਂ। ਪਰ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸਿਖਾਇਆ ਹਰ ਸ਼ਬਦ, ਹਰ ਅੱਖਰ — ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਵਿਤਰ ਸੀ। ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਅਧਿਆਪਕ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹ ਕਾਪੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ, ਮੈਂ ਦਾਤਰੀ ਦੀ ਨੋਕ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਅੱਖਰ ਲਿਖਦੀ, ਕੋਲੇ ਨਾਲ ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ, ਬਰਫ਼ ਉਤੇ ਜਾਂ ਰਸਤੇ ਦੇ ਘੱਟੇ ਉਤੇ ਲਿਖਦੀ ਸਾਂ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਿਆਲ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਬਰਫ਼ ਪੈਣ ਤਕ ਅਸੀਂ ਢਾਹੇ ਹੇਠਾਂ ਵਹਿੰਦੇ ਪਹਾੜੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਅਸਹਿ ਹੋ ਗਿਆ — ਬਰਫ਼ੀਲਾ ਪਾਣੀ ਲੱਤਾਂ ਸੁੰਨ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਥਰੂ ਵੀ ਭਰ ਆਉਂਦੇ। ਤਦ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਦਰਿਆ ਲੰਘਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਬਿਠਾ ਲੈਂਦਾ,

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ, ਤੇ ਇੰਜ, ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਲੰਘਾ ਲੈਂਦਾ।

ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਓਦੋਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਜਾਹਲਪੁਣੇ ਜਾਂ ਬੇਸਮਝੀ ਵੱਸ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ, ਜਿਹੜੇ ਸਿਆਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਾੜਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਆਟਾ ਪਿਹਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਚੱਕੀ 'ਤੇ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ, ਉਹ ਲੋਕ ਲਾਲ ਲੂਮੜੀ ਦੀ ਖੱਲ ਦੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ, ਭੇਡ ਦੀ ਖੱਲ ਦੇ ਵਧੀਆ ਕੋਟ ਪਾਈ, ਚੰਗੇ ਪਲੇ ਹੋਏ ਤੇ ਅਥਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਾਡੇ ਬਰਾਬਰ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਡੇਲੇ ਪਾੜ ਪਾੜ ਕੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ, ਫਿਰ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਰਕਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ :

"ਵੇਖੋ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਇਕ ਜਣੇ ਨੂੰ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਹੋਇਐ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਾਹਵਾਂ 'ਚ ਲਿਆ ਹੋਇਐ!"

ਫਿਰ ਦੂਜਾ ਜਣਾ ਫਰਾਟੇ ਮਾਰਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਅੱਡੀ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ :

"ਮੈਂ ਵੀ ਉੱਲੂ ਦਾ ਬਾਟਾ ਰਿਹਾ! ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਗਿਆ! ਇਹਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ ਰੰਨ!"

ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸੁੰਮਾਂ ਨਾਲ ਉੱਡਦੇ ਚਿੱਕੜ ਦੇ ਛਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਲਬੇੜਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਹਿੜ ਹਿੜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ।

ਓਦੋਂ ਮੇਰਾ ਕਿੰਨਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦੌੜ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਉਤਾਂ ਕੋਲ ਜਾਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਗਾਮਾਂ ਫੜ ਲਵਾਂ ਤੇ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਥਿਆਂ ਉਤੇ ਕੜਕ ਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮਾਰਾਂ: "ਸਾਡੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬਾਰੇ ਏਦਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਤੁਹਾਡੀ ਹਿੰਮਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ! ਤੁਸੀਂ, ਊਤੋ! ਭੈੜੇ ਬੰਦਿਓ!"

ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਰਗੀ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੌਣ ਸੁਣਦਾ ਸੀ? ਤੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਠੇਸ ਦੇ ਕੌੜੇ ਹੰਝੂ ਹੀ ਪੀ ਸਕਦੀ ਸਾਂ। ਪਰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੁਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਹਸਾਉਣੀ ਗੱਲ ਜਾਂ ਚੁਟਕਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਦੂਹਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਬੜੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰ ਨਾਲੇ ਉਤੇ ਪੁਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੱਕੜਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲੀਆਂ। ਇਕ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਕੂਲੋਂ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾ ਕੇ ਮੈਂ ਤੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਹੀ ਠਹਿਰ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਲੰਘਣ ਵਾਸਤੇ ਪੱਥਰ ਤੇ ਘਾਹ-ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਲਾਂਘਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਪੈਰ ਨਾ ਭਿਉਣੇ ਪੈਣ।

ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੱਸ ਏਨਾ ਕੁ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਿਲ ਕੇ ਨਾਲੇ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਲੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਗੇਲੀਆਂ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪੁਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਘਟੋ ਘਟ ਇਕ ਖ਼ਬਤੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਲਗਾ ਰਹਿੰਦਾ

ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਇਹ ਸੀ: ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਈ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰੀਂ ਭਜਾ। ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਨਾਲੇ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗਭਰੂ, ਜਿਹੜਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਮਾੜਾ ਤੇ ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਥੁੜਾਂ ਝਾਗਦਾ ਹੋਇਆ, ਠੱਠਾ-ਮਖ਼ੌਲ ਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਸਹਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਏਨੇ ਹਠ ਨਾਲ, ਏਨੀ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ?

ਉਸ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਾਲੇ ਦੇ ਵਹਾਅ ਅੱਗੇ ਪੱਥਰ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਬਰਫ਼ ਜੰਮ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਏਨਾ ਠੰਡਾ ਯੱਖ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਸੁੰਨ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਕਿ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ, ਬਿਨਾਂ ਸਾਹ ਲਿਆਂ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰਖ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਨਾਲੇ ਦਾ ਥੱਲਾ ਬਲਦੇ ਕੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਕੱਜਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਾਲੇ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚਕਾਰ ਗਈ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਪਿੰਡਲੀਆਂ ਠੰਡ ਨਾਲ ਆਕੜ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਨਾ ਹੀ ਚੀਕ ਸਕਦੀ ਸਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੜੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਾਣੀ ਵੱਲ ਉਲਰਣ ਲੱਗੀ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਪੱਥਰ ਸੁਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ, ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਦੌੜਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕੋਟ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਦੀ ਠੰਡ ਨਾਲ ਨੀਲੇ, ਸੁੰਨ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਮਲਦਾ, ਕਦੀ

ਮੇਰੇ ਠੰਡੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਲਾਗੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਘੇ ਕਰਦਾ।

"ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਅਲਤਿਨਾਈ, ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਏਥੇ ਹੀ ਬੈਠੀ ਰਹਿ ਤੇ ਨਿੱਘੀ ਹੋ ਲੈ," ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਨਬੇੜ ਲਵਾਂਗਾ..."

ਆਖਰਕਾਰ, ਜਦੋਂ ਪੱਥਰ ਲੱਗ ਗਏ ਤੇ ਲਾਂਘਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੂਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਬੇਹਦ ਕੁੰਗੜੀ ਤੇ ਠਰੀ ਹੋਈ ਬੈਠੀ ਸਾਂ' ਉਹ ਮੁਸਕ੍ਰਾਇਆ।

"ਕਿਉਂ, ਮੇਰੀ ਮਦਦਗਾਰ, ਨਿੱਘ ਆਇਐ? ਕੋਟ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲ੍ਹੇਟ ਲੈ, ਏਦਾਂ!" ਫਿਰ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਬੋਲਿਆ, "ਉਸ ਦਿਨ, ਅਲਤਿਨਾਈ, ਤੂੰ ਹੀ ਸਕੂਲ ਲਾਗੇ ਗੋਹੇ ਛੱਡ ਗਈ ਸੈਂ?"

"ਹਾਂ," ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਨਿਆਂ ਉਤੇ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਖਿੜ ਉੱਠੀ, ਮਾਨੋਂ ਉਹ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ: "ਮੈਂ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ ਸੋਚਿਆ ਸੀ!"

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪਲ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਕਿਵੇਂ ਭਖ ਉੱਠੀਆਂ ਸਨ: ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਬੜੀ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ ਤੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਗਿਆ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦਾ ਤਾਰਾ ਏਂ," ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਲੋਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ। "ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਨ 'ਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਏਂ... ਕਾਸ਼, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੁੰਦਾ! ਤੂੰ ਕੀ ਦੀ ਕੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ!"

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਉਲਾਂਘਾਂ ਭਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਉਸ ਪਥਰੀਲੇ, ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਂਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਨਾਲੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖਲੋਤਾ, ਗਿੱਚੀ ਉਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਚਮਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੂਰ, ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਥੇ ਹਵਾ ਚਿੱਟੇ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜਾਂ ਉਤੇ ਉਡਾ ਕੇ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਸ ਪਲ ਉਹ ਕੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਉਸ ਪਲ ਮੈਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕੋਟ ਵਿਚ ਲਿਪਟੀ ਹੋਈ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸਾਂ: "ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਮੇਰਾ ਸਕਾ ਭਰਾ ਹੁੰਦਾ! ਕਾਸ਼ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਬਾਹਵਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿਕੜੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਸੁੰਗੇੜ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਮਿੱਠੇ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਬੋਲਦੀ। ਹੇ ਰੱਬਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਬਣਾ ਦੇ!"

ਯਕੀਨਨ ਹੀ ਓਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮਨੁੱਖਪੁਣੇ, ਉਸ ਦੇ ਨੇਕ ਇਰਾਦਿਆਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਭਵਿਖ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਲਈ ਮੋਹ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਓਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਭਾਵੇਂ ਬੱਚੇ ਹੀ ਸਾਂ ਫਿਰ ਵੀ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਾਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕਿਹੜੀ ਮਜਬੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਏਨੀ ਦੂਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਕਰੁਖ਼ੇ ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ, ਬਰਫ਼ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਵਿਚ ਖੁਭਦੇ ਹੋਏ, ਹਫ਼ਦੇ ਹੋਏ ਹਵਾ ਦੇ ਥਪੇੜੇ ਖਾਂਦੇ? ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੇ ਉਸ ਠੰਡੇ ਢਾਰੇ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਹੋਣ ਲਈ

ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਹਵਾੜ ਬਰਫ਼ ਬਣ ਕੇ ਸਾਡੇ ਚਿਹਰਿਆਂ, ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਕਪੜਿਆਂ ਉਤੇ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀ। ਅਸੀਂ ਭੱਠੀ ਲਾਗੇ ਜਾ ਕੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਅੱਗ ਸੇਕਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੀ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਾਂ ਜਦਕਿ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇੰਜ ਹੀ ਇਕ ਦਿਨ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ, ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਠੰਡ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਸਨ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਸਾਨੂੰ ਘਰ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਕੂਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਗੜੁੱਪ ਸੀ, ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਭਰਵੱਟੇ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਵਾਂਗ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕਾ`, ਤਪੇ ਹੋਏ ਲੋਹੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ: ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਵਾਪਰ ਗਈ ਸੀ।

ਜਦੋ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਢੇਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਵੀ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਟਿੱਲੇ ਦੇ ਦਾਮਨ ਲਾਗੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਉਥੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਢੇਰ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਜਦੋ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਝਟ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਕੀ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ

ਸੀ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰ ਸੁਟੀ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਬੜੀ ਔਖਿਆਈ ਨਾਲ ਲੱਤਾਂ ਘਸੀਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਚਿੱਟੇ ਤੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਸਨ: ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਹੋ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਾਂ—ਕਾਲੇ ਫੌਜੀ ਕੋਟ ਹੇਠਾਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦਾ ਲੱਕ ਕੁੱਬਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਢਲਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਊਠ ਦੀ ਪਿੱਠ ਵਰਗੇ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਢੇਰ ਸਨ। ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਉਹਨਾਂ ਉਤੋਂ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਪਤਲੀ ਪਰਤ ਨੂੰ ਉਡਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਪਰ—ਚਿੱਟੇ, ਧੁੰਦਲੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਲਾ ਬੱਦਲ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਮੰਡਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤਾਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਅੰਗੀਠੀ ਨਾ ਬਾਲੀ।

"ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਓ," ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਅਸੀਂ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ।

"ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਟੋਪੀਆਂ ਲਾਹੋ।"

ਅਸੀਂ ਅਗਿਆਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਟੋਪੀਆਂ ਲਾਹੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਬੂਦਿਓਨੋਵਕਾ ਟੋਪੀ * ਲਾਹੀ। ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਵਿਚੋਂ ਗੱਲ ਕੀ ਹੈ। ਤਦ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਕੰਬਦੀ, ਥਿਰਕਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ:

"ਲੈਨਿਨ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਐ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੋਗ ਮਨਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੜੇ

---

*ਰੂਸ ਵਿਚ ਅਕਤੂਬਰ 1917 ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਮਗਰੋਂ ਬਣੀ ਲਾਲ ਫੌਜ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਟੋਪੀ।

ਹੋ ਜਾਓ ਤੇ ਚੁਪ ਰਹੋ। ਇਧਰ, ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵੱਲ ਵੇਖੋ। ਇਹ ਦਿਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰਹੇ।"

ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਏਨੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਛਾ ਗਈ ਮਾਣੋ ਉਹ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਢਿੱਗ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਾਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹਵਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਝੀਤਾਂ ਥਾਣੀਂ ਅੰਦਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਫ਼-ਕਿਣਕੇ ਪਰਾਲੀ ਉਤੇ ਡਿਗਦੇ ਹੋਏ ਸਰਸਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਸ ਘੜੀ ਜਦੋਂ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸੱਨਾਟੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਏ ਸਨ, ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਥਰਥਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਰੁਕ ਗਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਖੜ ਖੜ ਕਰਦੀਆਂ ਰੇਲ-ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਚਕੇ ਜਾਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸੋਗ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਹੋਇਆ ਸੀ—ਉਸ ਗ਼ਮ ਦੀ ਘੜੀ ਅਸੀਂ, ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਿਣਕਾ, ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਅਣਜਾਣ, ਠੰਡੀ ਸੀਤ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮਾਤਮ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਦੁਖੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਤੇ ਸਾਡਾ ਲੈਨਿਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਢਿਲੀ ਜਿਹੀ ਫ਼ੌਜੀ ਜੈਕਟ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਪਟੀ ਵਿਚ ਲਟਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਦੀਵਾਰ ਉਤੋਂ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਪਸ਼ਟ, ਨਿਰਮਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ: "ਬੱਚਿਓ, ਕਾਸ਼ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਕਿੰਨਾ ਰੌਸ਼ਨ ਭਵਿਖ ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਹ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ!" ਉਸ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਦੀ ਘੜੀ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਮੇਰੇ ਭਵਿਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਆਸਤੀਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝੀਆਂ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਖਿਆ:

"ਅੱਜ ਮੈਂ ਵੋਲੋਸਤ ਕੇਂਦਰ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਲਿਖਾਉਣ ਜਾ ਰਿਹਾਂ। ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜ ਆਵਾਂਗਾ।"

ਉਹ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਸਿਆਲ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਾਰੇ ਦਿਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਕਰੀਲੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਬਲਵਾਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਉਸ ਮਹਾਨ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ, ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ: ਢਲਾਨ ਉਤੇ ਹਵਾ ਚਾਂਘਰਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਬਰਫ਼ਾਨੀ ਝੱਖੜ ਝੁਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੱਕਰ ਲੋਹੇ ਵਾਂਗ ਟੁਣਕ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬੇਚੈਨੀ ਵਿਚ ਛਟਪਟਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਕੁਰਲਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ...

ਪਹਾੜਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੋਂ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲ ਨੀਵੇਂ ਨੀਵੇਂ ਉਡ ਰਹੇ ਸਨ, ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਚਿਮਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਧੂੰ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਲੋਕ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਘਿਆੜ ਵੀ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬੜੇ ਭਿਆਨਕ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਗੁਸਤਾਖ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਆ ਧਮਕਦੇ ਸਨ, ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਾਗੇ ਘੁਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਤਕ ਭੁਖਣ-ਭਾਣੇ ਦਰਦਨਾਕ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹਵਾਂਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ: ਉਹ ਫ਼ਰ ਕੋਟ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਇਕੱਲੇ ਫੌਜੀ ਕੋਟ ਵਿਚ ਏਨੀ ਸਖ਼ਤ ਠੰਡ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਸ ਦਿਨ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਠਣਕਿਆ, ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰ ਖਾਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਪਾੜ ਕੇ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਕੱਜੀ ਸਟੈਪੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ: ਸ਼ਾਇਦ, ਅਧਿਆਪਕ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਵੇ? ਪਰ ਉਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ।

"ਕਿੱਥੇ ਹੈਂ ਤੂੰ, ਸਾਡੇ ਅਧਿਆਪਕ? ਮੈਂ ਤੇਰ   ਵਾਂ ਵੇ, ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਾ ਲਾ, ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਮੁੜ ਆ। ਅਸੀਂ ਤੇਰੀ ਰਾਹ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਸੁਣਦਾ ਏਂ! ਅਸੀਂ ਤੇਰੀ ਰਾਹ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ!"

ਪਰ ਸਟੈਪੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਸ ਮੂਕ ਪੁਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਮੈਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਰੋ ਰਹੀ ਸਾਂ।

ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਮੇਰੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਖਿਝ ਗਈ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਅੱਜ ਬੂਹਿਆਂ ਨੂੰ ਚੈਨ ਵੀ ਲੈਣ ਦਏਂਗੀ? ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਬਹਿ ਜਾ ਤੇ ਕੱਤਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਠੰਡ ਲਾ ਦਏਂਗੀ। ਤੂੰ ਇਕੇਰਾਂ ਹੋਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵੇਖ ਸਹੀ!" ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਉਂਗਲ ਕਰਦਿਆਂ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਣ ਦਿੱਤਾ।

ਤਰਕਾਲਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਮੁੜ ਆਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਡਾਢੀ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਈ ਸਾਂ। ਕਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ

ਦੇ ਲੈਂਦੀ ਕਿ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਸ਼ਾਇਦ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਵਲੋਂ ਮਿਥੇ ਗਏ ਦਿਨ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਫ਼ਿਰ ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਰਫ਼ਾਨੀ ਝੱਖੜ ਝੂਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸਟੈਪੀ ਵਿਚ ਰਾਹ ਭੁਲ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ... ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ, ਧਾਗਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਟੁਟ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਚਾਚੀ ਬੌਖਲਾ ਉੱਠੀ ਸੀ:

"ਨੀ, ਅੱਜ ਤੈਨੂੰ ਹੋ ਕੀ ਗਿਐ? ਤੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕਾਠ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਵਜ ਗਿਆ?" ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਕਨੱਖੀਆਂ ਥਾਣੀਂ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਸਬਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਨੱਕੋ ਨੱਕ ਭਰ ਗਿਆ: "ਹਾਏ ਹਾਏ ਨੀ, ਤੈਨੂੰ ਮੌਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ! ਜਾ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਬੁੱਢੜੀ ਸਾਈਕਾਲ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਬੋਰੀ ਮੋੜ ਆ।"

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਈ ਭੁੜਕ ਪੈਣ ਲੱਗੀ ਸਾਂ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਬੁੱਢੜੀ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬੁੱਢੜੀ ਸਾਈਕਾਲ ਤੇ ਬੁੱਢੜਾ ਕਰਤਨਬਾਈ ਮੇਰੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦੂਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬੜਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਾਤੀਂ ਸੌਂਦੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਸਾਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆ ਗਿਆ ਜਾਂ ਅੱਲਾ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮਿਹਰ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਬੋਰੀ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਆਖਿਆ:

"ਅਜ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਅਕਾਅ ਮਾਰਿਐ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲ ਪੈਣ

ਵੇਲੇ ਜਵੀ ਦਾ ਆਟਾ ਖਾਂਦਿਆਂ ਅੱਕ ਜਾਈਦੈ। ਜਾ, ਚਲੀ ਜਾ। ਜੇ ਬੁੱਢੜਾ ਬੁੱਢੜੀ ਤੈਨੂੰ ਰਖ ਲੈਣ ਤਾਂ ਰਾਤ ਉਥੇ ਹੀ ਕੱਟ ਲਈਂ। ਜਾਹ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾ..."

ਮੈਂ ਦੌੜ ਕੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਹਵਾ ਟੂਣੇਬਾਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ੂਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਪਲ ਵਾਸਤੇ ਰੁਕਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੀ, ਮੇਰੇ ਤਪਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਮੁਠਾਂ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਚੁਭਦੀ ਹੋਈ ਬਰਫ਼ ਸੁੱਟਣ ਲਗਦੀ। ਮੈਂ ਬੋਰੀ ਨੂੰ ਕੱਛ ਵਿਚ ਘੁਟ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਗਲੀ ਥਾਣੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਵੱਲ ਦੌੜ ਪਈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸੁੰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਜ਼ਾ ਪੈੜਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਸਵਾਲ ਕੁਰੇਦ ਰਿਹਾ ਸੀ: "ਅਧਿਆਪਕ ਮੁੜ ਆਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਮੁੜ ਆਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?"

ਜਦੋ ਮੈਂ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਬੁੱਢੜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋ ਮੈਂ ਹਫ਼ਦੀ ਹੋਈ ਬਰੂਹਾਂ ਉਤੇ ਜਾ ਰੁਕੀ ਤਾਂ ਸਾਈਕਾਲ ਡਰ ਗਈ:

"ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਐ, ਕੁੜੇ? ਏਨਾ ਦੌੜਦੀ ਕਿਉਂ ਆਈ ਏਂ, ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਖ਼ਬਰ ਲਿਆਈ ਏਂ?"

"ਨਹੀਂ, ਬਸ ਓਦਾਂ ਈ। ਆਹ ਬੋਰੀ ਲਿਆਈ ਆਂ। ਅੱਜ ਰਾਤ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਰਹਿ ਲਵਾਂ?"

"ਰਹਿ ਜਾ, ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿ ਜਾ, ਮੇਰੀ ਲਾਡਲੀ। ਅੜੀਏ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਤਰਾਹ ਹੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤੈ! ਪਤਝੜ ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਦੀ ਮੂੰਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ। ਆ, ਅੱਗ ਲਾਗੇ ਬਹਿ ਜਾ, ਰਤਾ ਨਿੱਘੀ ਹੋ ਲੈ।"

"ਬੁੱਢੜੀਏ, ਮਾਸ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈ। ਧੀ ਧਿਆਣੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖਵਾ, ਦੁਈਸ਼ੇਨ ਵੀ ਆਉਣ ਹੀ ਵਾਲੈ," ਕਰਤਨਬਾਈ

ਨੇ ਆਖਿਆ ਜਿਹੜਾ ਬਾਰੀ ਲਾਗੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਨਮਦੇ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬੂਟ ਗੰਢ ਰਿਹਾ ਸੀ। "ਉਹਨੂੰ ਚਿਰੋਕਣਾ ਘਰ ਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਚਲੋ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਰਾਤ ਪੈਣ ਤਕ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਡਾ ਘੋੜਾ ਘਰ ਵੱਲ ਬੜਾ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਆਉਂਦੈ।"

ਅਛੋਪਲੇ ਹੀ ਰਾਤ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨੇ ਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆ ਢੱਕਿਆ ਸੀ। ਦਿਲੋਂ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਬਾਹਰ, ਗਲੀ ਵੱਲ ਸੀ। ਜਦੋ ਵੀ ਕੁੱਤੇ ਭੌਕਣ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਧਕ ਧਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਪਰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਅਜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਏਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਈਕਾਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਵਕਤ ਲੰਘਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇੰਜ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਹੋਣ ਤਕ ਕਰਤਨਬਾਈ ਥੱਕ ਗਿਆ ਸੀ।

"ਬਿਸਤਰਾ ਵਿਛਾ ਦੇ, ਬੁੱਢੜੀਏ। ਅੱਜ ਉਹਨੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਆ। ਉਥੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਆ, ਰੋਕ ਲਿਆ ਹੋਣਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਚਿਰੋਕਣਾ ਘਰ ਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।"

ਏਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁੱਢੜਾ ਬਿਸਤਰੇ 'ਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਅੰਗੀਠੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਇਕ ਨੁਕਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਿਸਤਰਾ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੁੱਢੜਾ ਖੰਘਦਾ, ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅੱਲਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਬੇਚੈਨੀ ਵਿਚ ਬਰੜਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ:

"ਅੱਲਾ ਜਾਣੇ, ਮੇਰੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਐ? ਜੇ ਘਾਹ

ਦਾ ਰੁੱਗ ਮੰਗੋ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਪੈਸਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਤੇ ਜਵੀ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤਿਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।"

ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਕਰਤਨਬਾਈ ਸੌਂ ਗਿਆ, ਪਰ ਹਵਾ ਅਜੇ ਵੀ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਟਟੋਲ ਟਟੋਲ ਕੇ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਛੱਤ ਦੇ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪੰਜਾਂ ਖੁਰਦਰੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਹਿਲਾ ਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਖਰੋਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਖਹਿ ਖਹਿ ਜਾਂਦੇ ਝੱਖੜ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ।

ਬੁੱਢੜੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਧਰਵਾਸ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਰਾਹ ਵਿਚ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬਰਫ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਲੱਗੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਸਿਰਹਾਣੇ ਤੋਂ ਚੁਕਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਵਾਂਕਣ ਦੀ ਬੈਠੀ ਜਿਹੀ ਨਾਸਲ ਆਵਾਜ਼ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਠੀ ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਗੂੰਜੀ। ਬਘਿਆੜ! ਇਕ ਨਹੀਂ, ਕਈ ਬਘਿਆੜ ਸਨ। ਬਘਿਆੜ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਸਟੈਪੀ ਵਿਚ ਇਧਰ ਉਧਰ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਹਵਾ ਵਗਣ ਕਾਰਨ ਕਦੀ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਕਦੀ ਦੂਰ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਬਘਿਆੜ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨੇੜੇ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹੋਣ।

"ਬਰਫ਼ਾਨੀ ਝੱਖੜ ਨੂੰ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਨੇ," ਬੁੱਢੜੀ ਨੇ ਫੁਸ ਫੁਸ ਕੀਤਾ।

ਬੁੱਢੜਾ ਚੁਪ ਰਿਹਾ, ਬਿੜਕਾਂ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਭੁੜਕ ਕੇ ਉਤਰਿਆ।

"ਨਹੀਂ, ਬੁੱਢੜੀਏ, ਇਹ ਏਨੀ ਸਿਧੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ! ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਏ ਹੋਏ ਨੇ। ਬੰਦੇ ਜਾਂ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਸੁਣਦੀ ਏਂ? ਅੱਲਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਵੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ 'ਤੇ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਡਰ ਭੈ ਨਹੀਂ, ਮੂਰਖ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ।" ਕਰਤਨਬਾਈ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਖੱਲ ਦਾ ਕੋਟ ਟਟੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। "ਦੀਵਾ ਜਗਾਈਂ, ਬੁੱਢੜੀਏ, ਰਤਾ ਚਾਨਣ ਕਰੀਂ! ਛੇਤੀ ਕਰ, ਅੱਲਾ ਦੇ ਵਾਸਤੇ!"

ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਉੱਠ ਖੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਜੇ ਬੁੱਢੜੀ ਨੇ ਲੈਂਪ ਲੱਭੀ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਗ ਬਾਲ ਕੇ ਚਾਨਣ ਕੀਤਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਬਘਿਆੜਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹਵਾਂਕਣਾ ਇਕਦਮ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

"ਦਬੋਚ ਲਿਆ, ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੇ!" ਕਰਤਨਬਾਈ ਕੂਕਿਆ ਤੇ ਵੈਸਾਖੀ ਉਠਾ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਲਪਕਿਆ, ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਕੁੱਤੇ ਭੌਂਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ, ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਤਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬਰਫ਼ ਉਤੇ ਚਰ-ਚਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਉਣ ਲੱਗਾ।

ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਬਰਫ਼ੀਲੀ ਬਦਲੋਟੀ ਆ ਵੜੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਗਈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪੀਲਾ-ਵਸਾਰ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਨਾਲ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੜਖੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਤੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢੋਹ ਲਾ ਲਈ।

"ਬੰਦੂਕ!" ਉਸ ਨੇ ਹਫ਼ਦੇ ਹੋਏ ਨੇ ਆਖਿਆ।

ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਹੀ ਨਾ ਆ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬੱਸ ਬੁੱਢੇ ਤੇ ਬੁੱਢੜੀ ਦਾ ਡੁਸਕਣਾ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ:

"ਕਾਲੀ ਭੇਡ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਆਂਗਾ, ਚਿੱਟੀ ਭੇਡ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਆਂਗਾ! ਪਵਿਤਰ ਬਾਊਬੇਦੀਨ ਤੇਰੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰੇ। ਇਹ ਤੂੰ ਹੀ ਏਂ?"

"ਬੰਦੂਕ, ਬੰਦੂਕ ਦਿਓ!" ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਫਿਰ ਆਖਿਆ।

"ਬੰਦੂਕ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਚੱਲਿਐਂ?"

ਬੁੱਢੜਾ ਤੇ ਬੁੱਢੜੀ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਨਾਲ ਚੰਬੜ ਗਏ।

"ਕੋਈ ਲਾਠੀ ਹੀ ਦੇ ਦਿਓ।"

ਪਰ ਬੁੱਢੜੇ ਤੇ ਬੁੱਢੜੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾਇਆ:

"ਜਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਜੀਂਦੇ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ, ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਜਾਣਾ ਈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੀ ਜਾਨ ਕੱਢ ਲੈ!"

ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ, ਤੇ ਮੈਂ ਬਿਸਤਰੇ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਚੁਪਚਾਪ ਲੰਮੀ ਪੈ ਗਈ।

"ਮੈਂ ਕੋਈ ਵੀ ਚਾਰਾ ਕਰ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਐਨ ਘਰ ਲਾਗੇ ਆ ਕੇ ਦਬੋਚ ਲਿਆ।" ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਛਾਂਟਾ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। "ਘੋੜਾ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਥੱਕ ਕੇ ਚੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਬਘਿਆੜ ਪਿਛੇ ਲੱਗ ਗਏ, ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਪਿੰਡ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਢੇਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਹੀ ਬਘਿਆੜ ਉਸ ਉਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ।"

"ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ ਘੋੜੇ ਦਾ। ਏਨਾ ਹੀ ਸ਼ੁਕਰ ਆ

ਕਿ ਤੇਰੀ ਜਾਨ ਬਚ ਗਈ ਏ। ਜੇ ਘੋੜਾ ਨਾ ਡਿਗਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿਥੇ ਛੱਡਣਾ ਸੀ! ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਬਾਊਬੇਦੀਨ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਮੁੱਕ ਗਿਐ। ਹੁਣ ਕਪੜੇ ਲਾਹ ਤੇ ਅੱਗ ਲਾਗੇ ਬਹਿ ਜਾ। ਲਿਆ, ਤੇਰੇ ਬੂਟ ਲਾਹ ਦਿਆਂ," ਕਰਤਨਬਾਈ ਇਧਰ ਉਧਰ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ, "ਤੇ ਤੂੰ, ਬੁੱਢੜੀਏ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਘਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਗਰਮ ਕਰ ਦੇ..."

ਉਹ ਅੱਗ ਲਾਗੇ-ਬੈਠ ਗਏ ਤਾਂ ਕਰਤਨਬਾਈ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ।

"ਚਲੋ, ਜੋ ਹੋਣਾ ਸੀ ਸੋ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਤੂੰ ਉਥੋਂ ਏਨਾ ਕੁਵੇਲੇ ਕਿਉਂ ਤੁਰਿਆ?"

"ਵੋਲੋਸਤ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਲਿਖਵਾ ਲਿਐ।"

"ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਆ। ਪਰ ਤੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ। ਤੈਨੂੰ ਉਥੋਂ ਕੋਈ ਧੱਕ ਕੇ ਕੱਢ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ।"

"ਮੈਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਅੱਜ ਹੀ ਮੁੜਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ," ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਭਲਕੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ।"

"ਹੈ, ਕਮਲਾ!" ਕਰਤਨਬਾਈ ਭੁੜਕ ਪਿਆ ਅਤੇ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਨ ਕਾਰਨ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਸਿਰ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। "ਸੁਣਦੀ ਏਂ, ਬੁੱਢੜੀਏ? ਵੇਖਦੀ ਏਂ, ਇਹਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨਿਆਣਿਆਂ, ਇਹਨਾਂ ਨਲੀ-ਚੋਚੋਆਂ ਨਾਲ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ! ਜੇ ਤੇਰੀ ਜਾਨ ਨਾ ਬਚਦੀ, ਤਾਂ? ਰਤਾ ਸੋਚ, ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ, ਤੂੰ ਆਖਦਾ ਕੀ ਪਿਐਂ?"

"ਇਹ ਮੇਰਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਏ, ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਏ, ਬਾਪੂ ਜੀ। ਪਰ ਮਸਲਾ ਹੋਰ ਏ: ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੈਦਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਇਸ ਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਅਕਲ 'ਤੇ ਐਸਾ ਪਰਦਾ ਪਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਘੋੜਾ ਮੰਗ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਘਿਆੜਾਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ..."

"ਓਇ, ਛੱਡ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ, ਖਸਮਾਂ ਨੂੰ ਖਾਵੇ ਘੋੜਾ। ਬੜਾ ਨਕੰਮਾ ਘੋੜਾ ਸੀ। ਚਲੋ, ਤੇਰੀ ਜਾਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਉਹਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਮਝੋ!" ਕਰਤਨਬਾਈ ਨੇ ਉਤੇਜਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ।

"ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਘੋੜੇ ਬਿਨਾਂ ਰਿਹਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਘੋੜੇ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੀ। ਜੇ ਸੋਵੀਅਤ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਘੋੜਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ..."

"ਬੜੇ ਕੰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਊ, ਬੁੱਢੜਿਆ," ਭਰੇ ਹੋਏ ਗਲੇ ਨਾਲ ਸਾਈਕਾਲ ਨੇ ਆਖਿਆ। "ਹੋਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ... ਲੈ ਪੁਤਰਾ, ਖਾ ਲੈ ਗਰਮ ਗਰਮ ਖਾਣਾ..."

ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਪਲ-ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਬਲਦੇ ਗੋਹਿਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਤਨਬਾਈ ਸੋਚੀਂ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਫੁਸਫੁਸਾਇਆ:

"ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੈਂ, ਦੂਈਸ਼ੇਨ। ਤੂੰ ਕੋਈ ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਿਆਣਾ ਮੁੰਡਾ ਏਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਸਕੂਲ ਤੇ ਨਾਸਮਝ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਝੰਜਟ ਵਿਚ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਪਿਆ ਏਂ? ਜਾਂ ਫਿਰ ਤੇਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ? ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਾਗੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈ, ਗੁੱਲੀ ਵੀ ਤੇ ਜੁੱਲੀ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਊ..."

"ਮੈਂ ਸਮਝਦਾਂ, ਬਾਪੂ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਭਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਨਾਸਮਝ ਬੱਚੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ

ਵਰਗੀਆਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਏ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਏ ਤਾਂ ਸੋਵੀਅਤ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤਾ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਣਾ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਓ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਰਹੇ, ਜੁੱਗ ਜੁੱਗ ਜੀਵੇ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ, ਬਾਪੂ ਜੀ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਬੋਝ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ! ਇਹ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮਨਚਿੰਦਾ ਸੁਪਨਾ ਏ। ਵੇਖੋ ਨਾ, ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ..."

"ਹਾਂ ਸੱਚ, ਇਕ ਗੱਲ ਦੱਸੀਂ..." ਕਰਤਨਬਾਈ ਨੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੀ ਗੱਲ ਟੋਕੀ ਤੇ ਪਲ-ਕੁ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋ ਆਖਿਆ: "ਤੂੰ ਸਦਾ ਗ਼ਮ ਨਾਲ ਘੁਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏਂ, ਪਰ ਤੇਰੇ ਰੋਣ ਨਾਲ ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਹਾਏ ਓਇ, ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਐਸੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ! ਜਾਂ ਫਿਰ, ਤੂੰ ਸੋਚਦੈਂ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਗ਼ਮ ਨਹੀਂ?... ਤੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਪੱਸਲੀਆਂ ਹੇਠ ਝਾਤ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖ, ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਗ਼ਮ ਦਾ ਗੁਬਾਰ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਈ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਤੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਲੈਨਿਨ ਦਾ ਮਜ਼ਹਬ ਦੂਸਰਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਉਹਦੇ ਲਈ ਪੰਜ ਵਾਰੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦਾਂ। ਪਰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ, ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆ, ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸੋਗ ਮਨਾਈਏ, ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਬੁੱਢਾ ਆਦਮੀ ਆਂ 'ਤੇ ਬੁੱਢਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸੋਚਦਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹੋ ਆਖਾਂਗਾ ਕਿ ਲੈਨਿਨ ਹੁਣ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਜਿਊਂਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਪਿਓ ਦਾ ਲਹੂ ਉਹਦੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦੇ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਲੈਨਿਨ ਵੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਿੰਦਾ ਰਹੇਗਾ..."

"ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰੀਆ, ਬਾਪੂ ਜੀ।

ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੱਚੀਆਂ ਨੇ। ਲੈਨਿਨ ਸਾਥੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੜ ਗਿਐ ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਕਦਮਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਾਂਗੇ..."

ਇਸ ਗਲਬਾਤ ਨੂੰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੇਰਾ ਚਿਤ ਟਿਕਾਣੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਪਨੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਚਿਰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਬਹਾਰ ਦੇ ਹੜ੍ਹ* ਵਾਂਗ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਇਕਸਾਰ, ਬੇਮੁਹਾਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਫੁੱਟ ਪਈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਿੱਘੇ ਵਹਾ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਗਚ ਭਰ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਏਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਉਸ ਪਲ ਮੈਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ। ਓਦੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ: ਨਾ ਉਸ ਕੱਚੇ ਘਰ ਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਬਾਹਰ ਤੂਫਾਨੀ ਰਾਤ ਦੀ, ਬਘਿਆੜਾਂ ਦੇ ਵੱਗ ਦੀ, ਜਿਹੜਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਕਰਤਨਬਾਈ ਦੇ ਇਕੋ ਇਕ ਘੋੜੇ ਦੀ ਬੋਟੀ ਬੋਟੀ ਤੋੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ! ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ, ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ, ਆਪਣੇ ਸਮੁਚੇ ਵਜੂਦ ਅੰਦਰ ਅਪਾਰ ਸੁਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ ਜਿਹੜਾ ਚਾਨਣ ਵਾਂਗ ਅਸੀਮ ਤੇ ਅਨੰਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਢੱਕ ਲਿਆ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਭੀਚ ਲਏ, ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਣ ਨਾ ਲਏ। ਪਰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਸੁਣ ਹੀ ਲਿਆ ਸੀ।

---

*ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਰਫ਼ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਬਹਾਰ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਬਰਫ਼ ਪਿਘਲਣ ਕਾਰਨ ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।—ਅਨੁ:

"ਅੰਗੀਠੀ ਲਾਗੇ ਕੌਣ ਰੋਂਦਾ ਪਿਐ?" ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਅਲਤਿਨਾਈ ਆ, ਬੜੀ ਡਰ ਗਈ ਆ, ਤਾਹੀਓਂ ਰੋਂਦੀ ਪਈ ਆ," ਸਾਈਕਾਲ ਨੇ ਆਖਿਆ।

"ਅਲਤਿਨਾਈ? ਉਹ ਕਿਥੋਂ ਆਈ?" ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਭੁੜਕ ਕੇ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਲਾਗੇ ਗੋਡਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰ ਬੈਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮੋਢਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਇਆ। "ਅਲਤਿਨਾਈ, ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਐ? ਤੂੰ ਰੋਂਦੀ ਕਿਉਂ ਪਈ ਏਂ?"

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਕੰਧ ਵੱਲ ਮੋੜ ਲਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੰਝੂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਵਹਿਣ ਲੱਗੇ।

"ਵਾਹ ਅਲਤਿਨਾਈ, ਭਲਾ ਏਨਾ ਡਰਨਾ ਵੀ ਕੀ ਹੋਇਐ? ਤੂੰ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਹੋ ਗਈ ਏਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਰੋਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏਂ... ਜ਼ਰਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ..."

ਮੈਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਿੱਜਾ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਜ਼ਾਰੋ ਜ਼ਾਰ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੇਰੇ ਹੰਝੂ ਰੋਕਿਆਂ ਵੀ ਰੁਕ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਬੁਖ਼ਾਰ ਮੇਰਾ ਅੰਗ ਅੰਗ ਤੋੜੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਇਸ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਜੋਗੀ ਸੱਤਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਇਹਦਾ ਕਿਤੇ ਦਿਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਿਲ ਗਿਆ?" ਕਰਤਨਬਾਈ ਚਿੰਤਾਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਨਮਦੇ ਤੋਂ ਉਠ ਖਲੋਤਾ। "ਬੁੱਢੜੀਏ, ਕੋਈ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ, ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਕਰ..."

ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪੈ ਗਈ।

ਸਾਈਕਾਲ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗੀ, ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਗਰਮ ਤੇ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿਟੇ ਮਾਰੇ, ਮੈਨੂੰ ਭਾਫ ਲੁਆਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਵੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਕਾਸ਼ ਕਿ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਮੇਰਾ "ਦਿਲ ਹਿਲ ਜਾਣ" ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅਪਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਦਸ ਸਕਣ ਦੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਾਂ, ਜੇ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਣਾ ਸੀ।

ਜਦ ਤਕ ਮੇਰਾ ਚਿਤ ਟਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਮੈਂ ਸੌਂ ਨਾ ਸਕੀ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਮੇਰੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਸੀਤਲ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਤਪਦੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਸਹਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

* * *

ਸਿਆਲ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ-ਡੰਡਾ ਚੁਕ ਕੇ ਦੱਰੇ ਦੇ ਪਾਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹਾਰ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਨੀਲੇ ਇੱਜੜ ਭਜਾਈ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਿਘਲਦੀ, ਗਿੱਲੀ ਮੈਦਾਨੀ ਭੋਂ ਉਤੋਂ ਗਰਮ, ਸਿਲ੍ਹੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਉਠੀਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਦੀ ਬਹਾਰ ਰੁੱਤ ਤੇ ਸੱਜਰੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਮਹਿਕ ਲੈ ਕੇ ਗਈਆਂ। ਪਹਾੜਾਂ ਉਤੇ ਬਰਫ਼ ਤਿੜਕਣ ਪਿਘਲਣ ਲੱਗੀ, ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਨਾਲੇ ਕਲ-ਕਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹੋਏ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਉਂਦੇ ਤੂਫਾਨੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਗਰਜਦੇ ਗੜ੍ਹਕਦੇ ਹੋਏ ਟੋਇਆਂ ਖੱਡਾਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਲੱਗੇ।

ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਹਾਰ ਸੀ। ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਿਛਲੀਆਂ ਬਹਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੁਹਾਵਣੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਟਿੱਬੇ ਤੇ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਸਾਡਾ ਸਕੂਲ ਸੀ, ਬਹਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਜ਼ਾਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਪਹਾੜਾਂ ਉਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਫੈਲਾਈ ਧੁਪ ਵਿਚ ਚਮਕਦੀ ਤੇ ਹਲਕੀ ਹਲਕੀ, ਛੂਈ ਮੂਈ ਧੁੰਦ ਵਿਚ

ਲਿਪਟੀ ਹੋਈ ਸਟੈਪੀ ਵੱਲ ਦੌੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਰੁਕ ਸਕਣਾ ਉਸ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਦੂਰ, ਬੜੀ ਦੂਰ ਬਰਫ ਪਿਘਲਣ ਕਾਰਨ ਬਣੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਦੀ ਨੀਲੱਤਣ ਨਿਖਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਦੂਰ, ਬੜੀ ਦੂਰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਵੱਗ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹਿਣਹਿਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਦੂਰ, ਬੜੀ ਦੂਰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਸਾਰਸ ਉੱਡ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਪਰਾਂ ਉਤੇ ਚਿੱਟੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਚੁਕੀ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰਸ ਕਿਧਰੋਂ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਨੀ ਉੱਚੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੁਕਾਰ ਰਹੇ ਸਨ?...

ਬਹਾਰ ਆਉਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਅਸੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਘੜਦੇ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਅਕਾਰਨ ਹੀ ਹੱਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਛੁੱਟੀ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਤਕ ਦੌੜਦੇ ਭਜਦੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਟਾਹਰਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੌਕਾ ਹੱਥੋਂ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਟੱਪਦੀ ਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏਂ, ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀਏ? ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਰਤਾ ਵੀ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਜੇ ਤਕ ਕੁਆਰੀ ਬੈਠੀ ਏ। ਚੰਗੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਕਦੇ ਦੀਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੇ, ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਨੇ... ਤੇ ਤੂੰ ਏਂ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦਾ ਲੜ ਫੜੀ ਬੈਠੀ ਏਂ... ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਰਤਾ ਖਲੋ, ਤੈਨੂੰ ਅਕਲ ਸਿਖਾਵਾਂਗੀ..."

ਪਰ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਚਾਚੀ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਾਂ। ਇਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਦੀ-ਝੰਬਦੀ ਰਹੀ

ਸੀ। ਤੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜੇ ਤਕ ਕੁਆਰੀ ਬੈਠੀ ਸਾਂ, ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਸ ਬਹਾਰ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਮੇਰਾ ਕਦ-ਕਾਠ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਅਜੇ ਛਾਟੋ ਜਿਹੀ ਬਾਲੜੀ ਏਂ," ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਹੱਸ ਕੇ ਆਖਦਾ, "ਤੇ ਤੇਰੇ ਵਾਲ ਵੀ ਲਾਖੇ ਲਗਦੇ ਨੇ।"

ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਂਦੀ ਸਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿੰਦੀ: ਮੈਂ ਛਾਟੋ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਹਾਂ ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਲਾਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਾਂ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵੱਡੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੀ, ਅਸਲੀ ਲਾੜੀ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਭਲਾ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਰਹਾਂਗੀ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਅੱਜ ਹਾਂ? ਓਦੋਂ ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਸੁਹਣੀ ਹਾਂ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਨਿਰਛਲ ਹੈ।

ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਘਰ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਦੋ ਓਪਰੇ ਘੋੜੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਠੀਆਂ ਤੇ ਸਾਜ਼ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਜਾਂ ਚੱਕੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਬਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਾਚੀ ਦਾ ਬਨਾਉਟੀ, ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਾੜਦਾ ਉੱਚਾ ਹਾਸਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ। "ਤੂੰ ਬਹੁਤਾ ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੋ, ਮੁੰਡਿਆ, ਤੂੰ ਘਾਟੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਬੂਤਰੀ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲ ਗਈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਗੁਣ ਗਾਏਂਗਾ। ਖੀ-ਖੀ-ਖੀ!" ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਉਂਦੀਆਂ, ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ

ਬਰੂਹਾਂ 'ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਮਦੇ ਉਤੇ ਵਿਛੇ ਦਸਤਰਖ਼ਾਨ ਉਤੇ ਲਾਲ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਇਕ ਭਾਰੀ-ਭਰਕਮ ਆਦਮੀ ਬੁੱਤ ਬਣਿਆ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲੂੰਬੜੀ ਦੀ ਖੱਲ ਦੀ ਟੋਪੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਨਾਲ ਗੜੁਚ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਟੋਪੀ ਹੇਠੋਂ ਕਨੱਖੀਆਂ ਥਾਣੀਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ।

"ਇਹ ਮੇਰੀ ਧੀ ਮੁੜ ਆਈ ਏ। ਆ ਖਾਂ, ਮੇਰੀ ਲਾਡੋ।" ਚਾਚੀ ਨੇ ਮਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਹੱਸਦਿਆਂ ਬੜੇ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ।

ਚਾਚਾ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਓਪਰਾ ਮਰਦ ਨਮਦੇ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਉਤੇ ਅਲਹਿਦਾ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਸ਼ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ, ਵੋਦਕਾ ਪੀ ਰਹੇ ਤੇ ਬੇਸ਼ਬਾਰਮਾਕ* ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਚੂਰ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਤਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਤੇ ਸੁਟਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਲਦੇ ਸਨ।

ਸੁਰਮਈ ਰੰਗ ਦੀ ਸਾਡੀ ਬਿੱਲੀ ਅਛੋਪਲੇ ਜਿਹੇ ਦਸਤਰਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗਈ ਤਾਂ ਲਾਲ-ਮੂੰਹੇਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆ ਹੱਡਲ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਏਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਪਟੋਕੀ ਮਾਰੀ ਕਿ ਬਿੱਲੀ ਦੇ ਮਿਆਂਕ ਨਿਕਲ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਭੁੜਕ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋਈ ਤੇ ਦੌੜ ਕੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਈ। ਆਏ ਹਾਏ, ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਪੀੜ ਹੋਈ ਸੀ! ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਚਲੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸੁਝ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਜ

---

* **ਬੇਸ਼ਬਾਰਮਾਕ** — ਮੈਦੇ ਤੇ ਭੇਡ ਦੇ ਮਾਸ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਕਿਰਗੀਜ਼ ਕੌਮੀ ਖਾਣਾ।

ਕਰਾਂ ਕਿਵੇਂ। ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਚਾਚੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:

"ਧੀਏ," ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਪਿਆ ਏ, ਖਾ ਲੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਠੰਡਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਮੈਂ ਚਲੀ ਗਈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਚਾਚੀ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਚਿੰਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਠਣਕਿਆ।

ਕੋਈ ਦੋ ਘੰਟੇ ਮਗਰੋਂ ਮਹਿਮਾਨ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਚਾਚੀ ਮੈਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੋਂ ਵੀ ਬੋਝ ਲੱਥ ਗਿਆ। "ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਚਾਚੀ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਈ ਹੋਈ ਹੀ ਏਨੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੀ," ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਖ਼ ਕੱਢਿਆ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਬੁੱਢੜੀ ਸਾਈਕਾਲ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਸੁਣ ਲਿਆ ਸੀ:

"ਹਾਏ, ਹਾਏ ਨੀ, ਅੱਲਾ ਬਚਾਏ! ਤੂੰ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਦਾ ਭੱਠਾ ਬਿਠਾਉਣ ਲੱਗੀ ਏਂ।"

ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਟੁਕਦੀਆਂ ਚਾਚੀ ਤੇ ਸਾਈਕਾਲ ਬੜੀ ਗਰਮਾ-ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਉਤੇ ਝਗੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬੁੱਢੜੀ ਭਰੀ-ਪੀਤੀ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਈ ਸੀ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਗੁੱਸੈਲੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ, ਦਿਆਲੂ ਨਜ਼ਰ ਸੁੱਟੀ ਤੇ ਚੁਪ-ਚੁਪੀਤੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਉੱਠੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ

ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਹੜੀ ਖ਼ੁਨਾਮੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਏਨੀ ਖ਼ਫ਼ਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ?

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਇਕਦਮ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਬੜਾ ਉਦਾਸ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਂਝ ਉਹ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਭਾਵ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਨਾ ਆਵੇ। ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਇਹ ਵੇਖੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਚੁਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਛੁੱਟੀ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਢਾਣੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਾਜ ਮਾਰੀ:

"ਅਲਤਿਨਾਈ, ਰੁਕੀਂ।" ਅਧਿਆਪਕ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ, ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ। "ਤੂੰ ਘਰ ਨਾ ਜਾਵੀਂ। ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਸਮਝੀ ਏਂ, ਅਲਤਿਨਾਈ?"

ਡਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਤੇ ਬੱਸ ਹੁਣ ਹੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਈ ਕਿ ਚਾਚੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।

"ਤੇਰੀ ਖਾਤਰ ਜਵਾਬ ਮੈਂ ਆਪੇ ਦਿਆਂਗਾ," ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਆਖਿਆ। "ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹੇਂਗੀ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਦੂਰ ਨਾ ਜਾਈਂ।"

ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ, ਸ਼ਾਇਦ, ਫੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਮੇਰੀ ਠੋਡੀ ਫੜ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਕੇ ਆਖਿਆ:

"ਤੂੰ ਡਰ ਨਾ, ਅਲਤਿਨਾਈ।" ਉਹ ਹਸ ਕੇ ਬੋਲਿਆ। "ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਵਾਂ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਡਰਿਆ ਨਾ ਕਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰ ਤੇ ਸਕੂਲ ਜਾਇਆ ਕਰ। ਹੋਰ

ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰ... ਉਂਝ, ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਕਿ ਤੂੰ ਬੜੀ ਡਰਪੋਕ ਏਂ... ਹਾਂ ਸੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਐ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਚਿਰੋਕਣੀ ਦੱਸਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।" ਉਹ ਫਿਰ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਹਸਾਉਣੀ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਆ ਗਈ ਸੀ। "ਤੈਨੂੰ ਚੇਤੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਿਨ ਕਰਤਨਬਾਈ ਸਵੇਰੇ ਸਵਖ਼ਤੇ ਉੱਠ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ? ਤੇਰਾ ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਏ, ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ ਸੀ? ਉਹ ਜਾਦੂਗਰਨੀ, ਜਾਇਨਾਕ ਦੀ ਬੁੱਢੜੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। 'ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ?' ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਇਹ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹੇਗੀ,' ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, 'ਵੇਖੋ ਨਾ, ਅਲਤਿਨਾਈ ਦਾ ਤਾਂ ਡਰ ਨਾਲ ਦਿਲ ਹੀ ਹਿੱਲ ਗਿਐ।' ਤੇ ਮੈਂ ਆਖਿਆ: 'ਭਜਾ ਦਿਓ ਇਸ ਨੂੰ ਏਥੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘਟੋ ਘਟ ਇਕ ਭੇਡ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਕੋਲੋਂ ਪਿਛਾ ਛੁਡਾ ਸਕੋਗੇ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਏਨੇ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਘੋੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ—ਉਹ ਤਾਂ ਬਘਿਆੜਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਐ...' ਤੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਸੈਂ। ਇੰਜ, ਮੈਂ ਉਸ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਕੱਢਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰਤਨਬਾਈ ਨੇ ਪੂਰਾ ਹਫ਼ਤਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਨਾ ਰਖਿਆ। ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲਗਾ: "ਤੂੰ ਮੇਰੀ, ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਹੇਠੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਆ।' ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਬੁੱਢੜਾ ਤੇ ਬੁੱਢੜੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਨੇ, ਏਨੇ ਨੇਕ-ਦਿਲ ਲੋਕ ਘਟ ਵਧ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਨੇ। ਚਲ, ਹੁਣ ਘਰ ਚੱਲੀਏ, ਅਲਤਿਨਾਈ, ਆ ਚੱਲੀਏ..."

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰਖਣ ਦਾ ਬੜਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਕੋਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਉਥੇ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ

ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਘਸੀਟ ਕੇ ਲਿਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸਲੂਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਅੱਖ ਨਾ ਲੱਗ ਸਕੀ, ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਮੁਸੀਬਤ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ।

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੋ ਬੂਟੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਛੁੱਟੀ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹਥ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗਿਆ।

"ਅਲਤਿਨਾਈ, ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗੇ," ਉਸ ਨੇ ਰਹੱਸਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ। "ਇਹ ਪੋਪਲਰ ਦੇ ਬੂਟੇ ਤੇਰੇ ਲਈ ਲਿਆਇਆ ਹਾਂ। ਆਪਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਲਾ ਦਿਆਂਗੇ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਵੱਡੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਤਗੜੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਵੀ ਸਿਆਣੀ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗੀ ਤੇ ਇਕ ਚੰਗੀ ਇਨਸਾਨ ਬਣੇਂਗੀ। ਤੂੰ ਨੇਕ-ਦਿਲ ਏਂ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਇੰਜ ਲਗਦੈ ਕਿ ਤੂੰ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਬਣੇਂਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਏ, ਇਹ ਗੱਲ ਤੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਏ। ਅਜੇ ਤੂੰ ਬਾਲੜੀ ਏਂ, ਛਮਕ ਜਿਹੀ ਏਂ, ਇਹਨਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪੋਪਲਰਾਂ ਵਰਗੀ। ਚੱਲ ਆ, ਅਲਤਿਨਾਈ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਲਾਈਏ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਸ਼ੁਭ-ਇੱਛਾ ਏ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦਾ ਰਾਹ ਹੀ ਤੇਰੇ ਸੁਖ ਦਾ ਰਾਹ ਹੋਵੇ, ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਤਾਰੇ..."

ਬੂਟੇ ਮੇਰੇ ਜਿੰਨੇ ਹੀ ਉੱਚੇ ਸਨ, ਪੋਪਲਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੂਟੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਣਿਆਂ ਵਿਚ ਨੀਲੱਤਣ ਦੀ ਭਾਹ ਵਜਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਲਾਗੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਪਹਾੜ ਵਲੋਂ

ਹਵਾ ਦਾ ਇਕ ਬੁਲ੍ਹਾ ਆਇਆ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਕੰਬੀਆਂ ਮਾਨੋ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਪੱਤੀਆਂ ਕੰਬੀਆਂ, ਪੋਪਲਰ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹਿੱਲੇ, ਹੁਲਾਰੇ ਲੈਣ ਲੱਗੇ...

"ਵੇਖ, ਕਿੰਨੇ ਸੁਹਣੇ ਲਗਦੇ ਨੇ!" ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਪਿਛੇ ਹਟਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। "ਤੇ ਹੁਣ ਉਸ ਚਸ਼ਮੇ ਤੋਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਇਕ ਖ਼ਾਲ ਪੁੱਟਾਂਗੇ। ਤੇ ਫਿਰ ਤੂੰ ਵੇਖੀਂ ਇਹ ਪੋਪਲਰ ਕਿੰਨੇ ਸੁਹਣੇ ਨਿਕਲਦੇ ਨੇ! ਇਹ ਇਥੇ, ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਖੜੇ ਰਣਿਗੇ। ਇਹ ਸਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਤੇ ਭਲੇ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਰਨਗੇ। ਓਦੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਲਤਿਨਾਈ। ਭਵਿਖ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰਾ ਹੋਵੇਗਾ..."

ਹੁਣ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੀ ਇਸ ਨੇਕ-ਦਿਲੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਟੁੰਬਿਆ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਖਲੋਤੀ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਸੁਹਣਾ ਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਉਜਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਕੋਮਲਤਾ ਤੇ ਦਿਆਲਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਕਿੰਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤ, ਕਿੰਨੇ ਛੁਹਲੇ ਹਨ, ਦਿਲ ਨੂੰ ਨਿੱਘ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲੀ ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਕਿੰਨੀ ਨਿਰਛਲ ਹੈ। ਓਦੋਂ ਇਕ ਨਵੀਂ, ਅਣਜਾਣ ਭਾਵਨਾ ਗਹਿਰੀ ਉਤੇਜਨਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉੱਠੀ, ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਇਕ ਭੇਦ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਇਹ

ਕਹਿਣ ਲਈ ਮਚਲ ਰਹੀ ਸਾਂ: "ਹੇ ਅਧਿਆਪਕ, ਇਸ ਗਲ ਲਈ ਤੇਰਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕਿ ਤੂੰ ਏਨੇ ਚੰਗੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਐ... ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਮੋ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ!" ਪਰ ਮੇਰੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ...

ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਨਿਰਮਲ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਥੱਲੇ, ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਬਹਾਰ ਦੀ ਹਰਿਆਲੀ ਦੀ ਚਾਦਰ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਖੜੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਘੜੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਮੰਡਲਾ ਰਹੇ ਖ਼ਤਰੇ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਭੁਲ ਗਈ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਭਲਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤੇਗੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਅੱਜ, ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਵੀ ਚਾਚੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਭਣ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੈਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ? ਪਰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ।

"ਤੂੰ, ਅਲਤਿਨਾਈ ਬਹੁਤਾ ਘਬਰਾ ਨਾ, ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਲੱਭ ਲਵਾਂਗੇ," ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ। "ਪਰਸੋਂ ਮੈਂ ਵੋਲੋਸਤ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੋ ਸਕਦੈ, ਏਨੀ ਕੁ ਗੱਲ ਬਣਾ ਹੀ ਸਕਾਂ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਤੂੰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਏਂ?"

"ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਆਖੋਗੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਰਾਂਗੀ," ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੀ ਆਖੀ ਗੱਲ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਕਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਡਰ ਜਾਂਦੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਕਦੀ ਮੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ, ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣ ਦੀ ਧੁਨ ਸਵਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਈ ਸਾਂ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹਾਂਗੀ, ਕਿਵੇਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਾਂਗੀ, ਜੇ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਖ ਲਵੇਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਲੱਕੜਾਂ ਪਾੜ ਦਿਆ ਕਰਾਂਗੀ, ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਦਿਆ ਕਰਾਂਗੀ, ਕਪੜੇ ਧੋ ਦਿਆ ਕਰਾਂਗੀ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਕਰਾਂਗੀ। ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਮੈਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਖੁਭੀ ਹੋਈ ਸਾਂ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਤ੍ਰਬਕ ਉੱਠੀ—ਸਾਡੇ ਖ਼ਸਤਾਹਾਲ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਪਿਛੋਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪੌੜਾਂ ਦੀ ਟਾਪ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਅਚਾਨਕ ਹੋ ਸੀ ਗਿਆ, ਤੇ ਘੋੜੇ ਸਰਪਟ ਦੌੜੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰੜ ਕੇ ਰਖ ਦੇਣਗੇ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਚੌਕੰਨੇ ਹੋ ਗਏ, ਠਠੰਬਰ ਗਏ।

"ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੋ, ਓਧਰ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿਓ।" ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਝਟਪਟ ਆਖਿਆ।

ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਖੜੱਕ ਕਰ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਬਰੂਹਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਖ਼ੋਰੀ, ਲਲਕਾਰਦੀ ਹੋਈ ਮੁਸਕਾਨ ਨੱਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਗਿਆ:

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਕੰਮ ਏ?"

"ਉਹ ਕੰਮ ਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਛੋਕਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਏ। ਨੀ, ਨਿਥਾਵੀਏ!" ਤੇ ਚਾਚੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝਪਟੀ ਪਰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ।

"ਇਥੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚੀਆਂ ਹੀ ਨੇ, ਤੇ ਵਿਆਹੁਣ ਜੋਗੀ ਅਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ," ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਆਖਿਆ।

"ਵੇਖ ਲਵਾਂਗੇ ਇਹ ਵੀ! ਵੇ ਮਰਦੋ, ਫੜ ਲਓ ਇਸ ਛੋਕਰੀ ਨੂੰ, ਲੈ ਚਲੋ ਧੂਹ ਕੇ ਇਸ ਕੁੱਤੀ ਨੂੰ!"

ਚਾਚੀ ਨੇ ਇਕ ਘੁੜ-ਸਵਾਰ ਵੱਲ ਹੱਥ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਹ ਹੀ ਲਾਲ-ਮੂੰਹਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਲੂੰਬੜੀ ਦੀ ਖ਼ੱਲ ਦੀ ਟੋਪੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਦੋ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਘੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲਾਠੀਆਂ ਸਨ।

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਿਆ।

"ਤੂੰ, ਬਦਜ਼ਾਤ ਕੁੱਤਿਆ, ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਇੰਜ ਰਖਿਆ ਹੋਇਐ ਜਿਵੇਂ ਤੇਰੀਆਂ ਰੰਨਾਂ ਹੋਣ। ਹਟ ਜਾ ਲਾਂਭੇ!"

ਲਾਲ-ਮੂੰਹਾ ਰਿੱਛ ਵਾਂਗ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਉਤੇ ਝਪਟਿਆ।

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਕੂਲ ਏ!" ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਚੁਗਾਠ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਸੀ ਨਾ!" ਚਾਚੀ ਭੌਂਕੀ। "ਇਹ ਆਪ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਗਲਛਰੇ ਉਡਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦੈ। ਮੁਫ਼ਤ ਵਿਚ ਇਸ ਕੁੱਤੀ ਨੂੰ ਫਸਾ ਲਿਐ!"

"ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸਕੂਲ ਉਤੇ ਥੁੱਕਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ!" ਛਾਂਟਾ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਲਾਲ-ਮੂੰਹਾਂ ਕੜਕਿਆ।

ਪਰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਲੱਤ ਦੇ ਮਾਰੀ। ਲਾਲ-ਮੂੰਹੇਂ ਦੀ ਲੇਰ ਨਿਕਲ ਗਈ ਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਲਾਠੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੋ ਆਦਮੀ ਅਧਿਆਪਕ ਉਤੇ ਟੁਟ ਪਏ। ਬੱਚੇ ਡਾਡਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਦੌੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਧੱਕੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਗੁੱਥ-ਮਗੁੱਥਾ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲ ਵਧੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚੰਬੜੇ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਧੂਹ ਕੇ ਲੈ ਗਈ।

"ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਓ! ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰੋ! ਲਓ, ਲੈ ਚਲੋ ਮੈਨੂੰ, ਪਰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰੋ!"

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਹੋਇਆ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਕਠੋਰ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭੁੰਜੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਚੀਕਿਆ:

"ਦੌੜ ਜਾਓ, ਬੱਚਿਓ, ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਦੌੜ ਜਾਓ! ਤੂੰ ਵੀ ਦੌੜ ਜਾ, ਅਲਤਿਨਾਈ!" ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਕ ਚੀਕ ਬਣ ਕੇ ਟੁੱਟ ਗਈ।

ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੀ ਬਾਂਹ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਹ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੋਟੀ ਮੱਤ ਵਾਲੇ, ਹਲਕਾਏ ਝੋਟਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅੜਿੰਗਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਲੋਕ ਬੇਸਹਾਰਾ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ।

"ਕੁੱਟੋ, ਕੁੱਟੋ, ਸਿਰ ਪਾੜ ਦਿਓ, ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿਓ!"

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਸੜਦੀ ਹੋਈ ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਤੇ ਲਾਲ-

ਮੂੰਹਾਂ ਮੇਰੇ ਵਲ ਲਪਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੀ ਗੁੱਤ ਫੜ ਲਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਘਸੀਟ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਆਪਾ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਪਾ ਰਹੇ ਬੱਚੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਕੰਧ ਲਾਗੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਪਏ ਹੋਏ ਲਹੂ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਜੰਮ ਕੇ ਕਾਲੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

"ਮਾਸਟਰ ਜੀ!"

ਪਰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਘਸੁੰਨ ਵੱਜਣ ਕਾਰਨ ਇੰਜ ਲੜਖੜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਲੁੜਕ ਰਿਹਾ ਸਿਰ ਚੁਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਪਰ ਉਹ ਵਹਿਸ਼ੀ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਕੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਭੁੰਜੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ।

"ਮਾਸਟਰ ਜੀ!

ਪਰ ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।

ਲਾਲ-ਮੂੰਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਂਹਵਾਂ ਤੇ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਦਬ ਕੇ ਜਕੜ ਲਿਆ। ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੋ ਜਣੇ ਵੀ, ਜਿਹੜੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਲਾਕੀ ਮਾਰ ਕੇ ਘੋੜਿਆਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਤੇ ਚਾਚੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੌੜੀ ਜਾਂਦੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਮੁੱਕੀਆਂ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

"ਕਿਉਂ, ਆਇਆ ਸਵਾਦ! ਇੰਜ, ਹਾਂ ਇੰਜ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਦਫਾ ਕਰਦੀ ਆਂ। ਤੇ ਤੇਰੇ ਮਾਸਟਰ ਦਾ ਟੈਂਟਾ ਵੀ ਮੁਕ ਗਿਐ..."

ਪਰ ਟੈਂਟਾ ਅਜੇ ਮੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਪਿਛੋਂ ਲਾਚਾਰੀ-ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ:

"ਆਲ-ਤਿਨਾ-ਈ!"

ਮੈਂ ਘੋੜੇ ਦੀ ਕਾਠੀ ਉਤੇ ਝੂਲਦਾ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਪਿਛੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਸਾਡੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਦੌੜਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਅਧ-ਮੋਇਆ ਕੀਤੇ ਤੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਪੱਥਰ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਰੋਂਦੇ-ਕੁਰਲਾਉਂਦੇ ਦੌੜੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਰੁਕ ਜਾਓ, ਵਹਿਸ਼ੀਓ! ਰੁਕ ਜਾਓ! ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਓ, ਛੱਡ ਦਿਓ! ਅਲਤਿਨਾਈ!" ਉਹ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੋਇਆ ਚੀਕਿਆ।

ਜ਼ਾਲਮ ਲੋਕ ਜ਼ਰਾ-ਕੁ ਰੁਕੇ, ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਦੋ ਜਣੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੁਆਲੇ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਟੁੱਟੀ ਬਾਂਹ ਵਾਲਾ ਕਫ਼ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਅਟਕਣ ਨਾ ਪਵੇ, ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰਿਆ ਪਰ ਖੁੰਝ ਗਿਆ। ਤਦ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜਣਿਆਂ ਨੇ ਡਾਂਗਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਇਕ ਛਪੜੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਏਨਾ ਹੀ ਵੇਖ ਸਕੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਖੜੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਥੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਤੰਬੂ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮਘੋਰੇ ਥਾਣੀਂ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਨਿਰਭੈ ਅਗੇਤੇ ਤਾਰੇ ਝਾਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਲਾਗੇ ਹੀ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਵਹਿੰਦੇ ਦਰਿਆ

ਦੀ ਕਲਕਲ, ਤੇ ਭੇਡਾਂ ਦੇ ਇੱਜੜ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਰਹੇ ਆਜੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬੁਝੀ ਹੋਈ ਅੰਗੀਠੀ ਲਾਗੇ ਲੱਕੜੀ ਵਾਂਗ ਸੁੱਕੇ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੀ ਇਕ ਉਦਾਸ ਜਿਹੀ ਬੁੱਢੜੀ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫੇਰ ਲਿਆ... ਕਾਸ਼, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜਾਨ ਕੱਢ ਸਕਦੀ!

"ਕਲ-ਮੂੰਹੀਏ, ਉਠਾ ਇਸ ਨੂੰ," ਲਾਲ-ਮੂੰਹੇਂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਲੀ ਔਰਤ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਆਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਖ਼ਤ, ਖੁਰਦਰੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮੋਢਾ ਹਿਲਾਇਆ।

"ਆਪਣੀ ਸੌਕਣ ਨੂੰ ਸਿਧੇ ਰਾਹ ਪਾ ਲੈ, ਸਮਝਾ-ਬੁਝਾ ਲੈ। ਜੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਸਿਧੀ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ।"

ਉਹ ਤੰਬੂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਹਿੱਲੀ ਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਕ ਵੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕੱਢੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਗੂੰਗੀ ਹੋਵੇ? ਠੰਡੀ ਸਵਾਹ ਵਰਗੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੁਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭਾਵਹੀਣ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁੱਤੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਕੁੱਟਮਾਰ ਲਿਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਟ ਲੋਕ ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਹੱਥ ਲੱਗੇ ਉਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਪਾੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਆਦਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਮਾਯੂਸੀ ਤੇ ਜੜਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵੇਖ ਕੇ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਮੁਰਦਾ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਹੁਣ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸਾਂ ਤੇ ਕਬਰ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੀ ਜੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਸੁਣਾਈ

ਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਛਪ-ਛਪ ਕਰਦਾ, ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਹ ਉਤੇ ਵਹਿੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ...

ਤੈਨੂੰ ਲੱਖ ਲਾਅਨਤ, ਚਾਚੀ,—ਨੀਚੇ ਚਾਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਏ!... ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਹੰਝੂਆਂ, ਮੇਰੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਰ ਜਾਏਂ!... ਉਸ ਰਾਤ, ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕੁਆਰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ... ਮੈਂ ਉਸ ਜਾਬਰ ਦੇ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀ ਸਾਂ...

ਤੀਸਰੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਉਥੋ ਹਰ ਹੀਲੇ ਦੌੜ ਜਾਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਭਾਵੇ ਮਰ ਜਾਵਾਂ, ਮੇਰਾ ਪਿਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਫੜ ਲੈਣ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਖ਼ਰੀ ਸਵਾਸ ਤਕ ਲੜਦੀ ਰਹਾਂਗੀ—ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਦੱਬੇ ਪੈਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਗਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਟਟੋਲ ਕੇ ਲੱਭਿਆ। ਉਹ ਘੋੜੇ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਡੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੱਸ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਡੋਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਏਨੀਆਂ ਪੇਚੀਦਾ ਤੇ ਪੀਡੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਤਦ ਮੈਂ ਤੰਬੂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਚੁਕ ਕੇ ਹੇਠੋਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੀਂਗ ਕੇ ਲੰਘਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਪਰ ਤੰਬੂ ਹਿਲਿਆ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਵੀ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਕੱਸ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਕਿੱਲੀਆਂ ਠੋਕ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਹੁਣ ਇਕ ਹੀ ਚਾਰਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਕੋਈ ਤਿਖ਼ੀ ਚੀਜ਼ ਲੱਭੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਾਲੀਆਂ ਡੋਰੀਆਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਹਰ ਥਾਂ ਫੋਲਾ-ਫਾਲੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਕ

ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿੱਲੀ ਨਾਲ ਹੀ ਤੰਬੂ ਹੇਠਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਪੁੱਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਬੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਆਸਹੀਣ ਵਿਚਾਰ ਚੱਕਰ ਲਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਥੋ ਨਿਕਲ ਜਾਵਾਂ ਜਾਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਨੱਕ ਵਿਚ ਸੁੜ-ਸੁੜ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖੌਫ਼ਨਾਕ ਘੁਰਾੜੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ, ਇਥੇ ਹੋਰ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ, ਜੇ ਮਰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ, ਜੂਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮਰਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣੀ!

ਸ਼ਬਦ "ਤੋਕੋਲ" ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਦੂਜੀ ਵਹੁਟੀ। ਕਿੰਨੀ ਨਫ਼ਰਤ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ! ਕਿਸ ਨੇ, ਕਿਸ ਭੈੜੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਘੜਿਆ ਸੀ? ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕਿਸੇ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਹੁਟੀ ਬਣੇ, ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਤੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਦੇਵੇ? ਜਾਗੋ, ਬਦਨਸੀਬ ਔਰਤੋ, ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋ ਉਠੋ, ਲਿਤਾੜੀਆਂ, ਅਪਮਾਨਿਤ, ਮਨੁੱਖੀ ਗੌਰਵ ਤੋਂ ਵਿਹੂਣੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹੋ, ਉਠੋ! ਤਸੀਹੇ ਝੱਲ ਝੱਲ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲੀਓ, ਜਾਗੋ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਵੀ ਕੰਬ ਉਠੇ! ਇਹ ਮੈਂ ਆਖ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਦੂਜੀ ਵਹੁਟੀ ਵਾਲੀ ਬਦਨਸੀਬੀ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਖ਼ਰੀ ਹਾਂ।

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨਾ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ

ਝੱਲੀ ਹੋਈ ਜਨੂੰਨਣਾਂ ਵਾਂਗ ਤੰਬੂ ਹੇਠ ਜ਼ਮੀਨ ਪੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਜ਼ਮੀਨ ਪਥਰੀਲੀ ਸੀ, ਕਿੱਲੀ ਨਾਲ ਪੱਟੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਪੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਦ ਤਕ ਤੰਬੂ ਹੇਠੋਂ ਹੱਥ ਲੰਘਾਉਣ ਜੋਗੀ ਮੋਰੀ ਪੁਟੀ ਗਈ ਤਦ ਤਕ ਸਵੇਰ ਦੀ ਲੋਅ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕੁੱਤੇ ਭੌਂਕਣ ਲੱਗੇ, ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਸੁੱਤੇ ਲੋਕ ਜਾਗ ਪਏ। ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਵੱਗ ਸੁੰਮਾਂ ਨਾਲ ਟੱਪ-ਟਾਪ ਕਰਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫੁੜਕੜੇ ਮਾਰਦੀਆਂ ਉਂਘਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭੇਡਾਂ ਦਾ ਇੱਜੜ ਵੀ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਜਣਾ ਤੰਬੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਰੱਸੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤੇ ਨਮਦੇ ਲਾਹੁਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਕਾਲੀ ਔਰਤ ਸੀ।

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਤੰਬੂ ਉਖਾੜ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਰੇ ਵੱਲ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਉਤੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੱਰੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੂਰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਣਗੇ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੋਂ ਦੌੜ ਨਿਕਲਣਾ ਸੌ ਗੁਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪੁੱਟੇ ਹੋਏ ਟੋਏ ਲਾਗੇ ਜਿਵੇਂ ਬੈਠੀ ਸਾਂ ਉਵੇਂ ਹੀ ਬੈਠੀ ਰਹੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਹਿਲੀ ਨਾ। ਲੁਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਕਿਹੜੀ ਸੀ ਤੇ ਲੁਕਾਉਂਦੀ ਵੀ ਕਿਉਂ... ਉਸ ਕਾਲੀ ਔਰਤ ਨੇ ਤੰਬੂ ਹੇਠਾਂ ਪੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਟੋਇਆ ਤਾਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬੋਲੀ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਲੱਗੀ

ਰਹੀ। ਉਂਝ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵਨ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਜਗਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਾਵੰਦ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਵੀ ਨਾ, ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਨਾ ਆਖਿਆ। ਉਹ ਕੰਬਲਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰ-ਕੋਟਾਂ ਹੇਠਾਂ ਪਿਆ ਰਿੱਛ ਵਾਂਗ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਰੇ ਨਮਦੇ ਵਲ੍ਹੇਟ ਲਏ ਗਏ ਸਨ, ਤੰਬੂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਨੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚ ਇੰਜ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਤਾੜੀ ਗਈ ਹੋਵਾਂ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਨੇੜੇ ਹੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਲਾਗੇ ਲੋਕ ਝੋਟਿਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਉਤੇ ਸਾਮਾਨ ਲੱਦ ਰਹੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆਏ ਹੋਏ ਤਿੰਨ ਘੁੜ-ਸਵਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਘੁੜ-ਸਵਾਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਆਏ ਸਨ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਹੱਕੀ-ਬੱਕੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਹ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਦੋ ਜਣਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲੀਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਤੇ ਲਾਲ ਫੀਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਕੋਟ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਮੈਂ ਉਥੇ ਨਾ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੋਇਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਚੀਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨੱਚ ਉਠਿਆ ਸੀ—ਮੇਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਜਿਊਂਦਾ ਸੀ! ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਖ਼ਾਲੀ ਖ਼ਾਲੀ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸਾਂ...

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਪੱਟੀਆਂ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ,

ਤੇ ਬਾਂਹ ਗਲ ਵਿਚ ਪਈ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਲਟਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਉਤਰਿਆ, ਠੁੱਡ ਮਾਰ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, ਦੌੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆਇਆ, ਲਾਲ-ਮੂੰਹੇਂ ਉਤੋਂ ਕੰਬਲ ਲਾਹ ਦਿੱਤੇ।

"ਉੱਠ ਉਇ!" ਉਹ ਗਰਜਿਆ।

ਲਾਲ-ਮੂੰਹੇ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ, ਅੱਖਾਂ ਮਲੀਆਂ ਤੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਉਤੇ ਝਪਟਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਿਲੀਸ਼ੀਆ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਤਣੇ ਪਸਤੌਲ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕਦਮ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਮੇ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ, ਝੰਜੋੜਿਆ ਤੇ ਇਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਬੂਥਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਲੈ ਆਇਆ।

"ਜ਼ਲੀਲ ਕੁੱਤਿਆ!" ਜਦੋਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਫੁਸਫੁਸ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਦੰਦ ਨੰਗੇ ਹੋ ਗਏ। "ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਆਨੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ! ਚੱਲ ਤੁਰ!"

ਲਾਲ-ਮੂੰਹਾ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰਨ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਝੰਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਅੱਖਾਂ ਗੱਡ ਕੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕੰਬਦੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਖਿਆ:

"ਸੋਚਦੈਂ, ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਘਾਹ ਵਾਂਗ ਮਸਲ ਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤੈ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਏ... ਨਹੀਂ, ਲੱਦ ਗਏ ਨੇ ਤੇਰੇ ਦਿਨ, ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਏ, ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਫ਼ਸਤਾ ਵੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸਮਝ!..."

ਲਾਲ-ਮੂੰਹੇ ਨੂੰ ਬੂਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਜੂੜ ਕੇ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਲੱਦ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਮਿਲੀਸ਼ੀਆਮੈਨ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਗਾਮ ਫੜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪਿਆ

ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਏ। ਮੈਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੇ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਘੋੜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਜਦੋ ਅਸੀਂ ਚੱਲ ਪਏ ਤਾਂ ਪਿਛੋ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਹਿਸ਼ੀ, ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਇਹ ਕਾਲੀ ਔਰਤ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਦੌੜਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਵੰਦ ਵੱਲ ਵਧੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੂੰਬੜੀ ਦੀ ਖੱਲ ਵਾਲੀ ਉਸ ਦੀ ਟੋਪੀ ਲੱਥ ਗਈ।

"ਇਹ ਲੈ ਹਤਿਆਰਿਆ, ਮੇਰਾ ਲਹੂ ਪੀਣ ਦੇ ਬਦਲੇ!" ਉਸ ਦੀ ਭਰੜਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲੀ। "ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ, ਹਤਿਆਰਿਆ! ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਜਿਊਂਦੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ!"

ਉਸ ਨੇ, ਸ਼ਾਇਦ, ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਬਾਲੇ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਿਵੇਂ ਕਫ਼ ਪਾੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿੰਨ੍ਹਵੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਚਟਾਨਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਗੂੰਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਤੇ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਜਾਂਦੀ, ਕਾਇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਵੰਦ ਨੂੰ ਗੋਹੇ, ਪੱਥਰ, ਢੀਮਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜੋ ਵੀ ਹੱਥ ਲੱਗਦਾ, ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਪਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ:

"ਤੇਰਾ ਕੱਖ ਨਾ ਰਹੇ, ਤੈਨੂੰ ਮੌਤ ਪਵੇ! ਤੈਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਕਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ! ਅੱਲਾ ਕਰੇ, ਤੇਰਾ ਬੂਥਾ ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਦਿਸੇ!

ਦੂਰ ਹੋ ਜਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ, ਰਾਖ਼ਸ਼ਾ, ਦੂਰ ਹੋ ਜਾ, ਦੂਰ ਹੋ ਜਾ, ਦੂਰ ਹੋ ਜਾ!" ਉਸ ਨੇ ਚੀਕ ਕੇ ਆਖਿਆ, ਫਿਰ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਚੀਕ ਮਾਰ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੌੜ ਗਈ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੌੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਐਸੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ,ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਡਰਾਉਣਾ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿਰ ਵਿਚ ਟਸ ਟਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਿਮੋਝੂਣੀ ਤੇ ਦਿਲਗੀਰ ਹੋਈ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਲਗਾਮਾਂ ਫੜ ਕੇ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੱਟੀਆਂ-ਬੱਧਾ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਸੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਬੜੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਕਰਮਾਂ-ਮਾਰੀ ਵਾਦੀ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਮਿਲੀਸ਼ੀਆ ਵਾਲੇ ਚੋਖਾ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਥੱਕੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ।

"ਅਲਤਿਨਾਈ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਈਂ," ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ੍ਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਗਿਆ। "ਜੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਵੀ ਦਏਂ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਕਦੀ ਵੀ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ..."

ਮੈਂ ਫੁਟ ਫੁਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਤੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਅਯਾਲ ਨਾਲ ਲੱਗ ਗਈ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ, ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਲਾਗੇ ਖਲੋਤਾ ਮੇਰੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪਲੋਸਦਾ ਰਿਹਾ।

"ਧੀਰਜ ਕਰ, ਅਲਤਿਨਾਈ, ਆ ਚੱਲੀਏ," ਆਖ਼ਰ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ। "ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਹੋਏ ਮੈਂ ਵੋਲੋਸਤ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਏਂਗੀ। ਸੁਣਦੀ ਏ?"

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਂਦੇ, ਝਿਲਮਿਲ-ਝਿਲਮਿਲ ਕਰਦੇ ਇਕ ਨਾਲੇ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਆਖਿਆ:

"ਅਲਤਿਨਾਈ, ਘੋੜੇ ਉਤੋਂ ਉਤਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋ ਲੈ।" ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਸਾਬਣ ਦੀ ਚਾਕੀ ਕੱਢੀ। "ਲੈ ਅਲਤਿਨਾਈ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲ ਲਈਂ। ਜੇ ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਾ ਕੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਘਾਹ ਚਾਰ ਲਿਆਉਂਦਾਂ, ਤੇ ਤੂੰ ਲੀੜੇ ਲਾਹ ਕੇ ਨਾਲੇ ਵਿਚ ਨਹਾ ਲੈ। ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਬੀਤਿਆ, ਸਭ ਭੁੱਲ ਜਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕਦੀ ਵੀ ਯਾਦ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਜਾਹ, ਨਹਾ ਲੈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਰੀਰ ਹੌਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਠੀਕ ਏ ਨਾ?"

ਮੈਂ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਇਕ ਪਾਸੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਮੈਂ ਕਪੜੇ ਲਾਹ ਲਏ ਤੇ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਵੜ ਗਈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਹਿ ਹੇਠੋਂ ਚਿੱਟੇ, ਨੀਲੇ, ਹਰੇ, ਲਾਲ ਪੱਥਰ ਝਾਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਨੀਲੇ ਜਲ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਧਾਰਾ ਮੇਰੇ ਗਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲੂਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬੁੱਕ ਭਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਛਿਟੇ ਮਾਰੇ। ਸੀਤਲ ਧਾਰਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਵਹਿ ਤੁਰੀਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੱਸ ਪਈ। ਹੱਸਣਾ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ! ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਛੁਹਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਵੜ ਗਈ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਵਹਾ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਟ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿੰਦਾ।

ਮੈ ਫਿਰ ਉੱਠਦੀ ਤੇ ਛਿਟੇ ਉਡਾਉਂਦੇ ਤੇਜ਼ ਵਹਾ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਦੀ।

"ਪਾਣੀਆ, ਪਾਣੀਆ, ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਤੇ ਭਿੱਟ ਨੂੰ ਧੋ ਕੇ ਲੈ ਜਾ! ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਰਗੀ ਹੀ ਸੁੱਚੀ ਬਣਾ ਦੇ!" ਮੈ ਫੁਸਫੁਸ ਕੀਤਾ ਤੇ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਹੱਸ ਪਈ।

ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪਿਆਰੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਅਮਿਟ ਬਣ ਦੇ ਰਹਿ ਜਾਣ? ਜੇ ਕ੍ਰਿਤੇ ਹੁਣ ਮੈ ਉਹ ਪਗਡੰਡੀ ਲੱਭ ਸਕਦੀ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਉਤੇ ਮੈ ਤੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਪਰਤੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਝੁਕ ਕੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਚੁੰਮ ਲੈਂਦੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਪਗਡੰਡੀ ਸਾਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੱਲ, ਨਵੀਆਂ ਆਸਾਂ-ਉਮੰਗਾਂ ਵੱਲ, ਚਾਨਣ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਉਹ ਪਗਡੰਡੀ, ਉਹ ਰਸਤਾ ਤੇ ਉਹ ਦਿਨ ਮੁਬਾਰਕ ਹੋਣ... ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ।

ਦੋ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਮੈਨੂੰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਲੈ ਗਿਆ।

ਉਸ ਸਾਰੀ ਹੋਈ ਬੀਤੀ ਮਗਰੋਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ... ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਜਗ੍ਹਾ ਉਤੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਹਾਂ, ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਫੈਸਲਾ ਠੀਕ ਲੱਗਾ। ਸਾਈਕਾਲ ਤੇ ਕਰਤਨਬਾਈ ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਆਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਫ਼ਰ ਲਈ ਗਠੜੀਆਂ ਤੇ ਝੋਲੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਦੂਸਰੇ ਗੁਆਂਢੀ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ

ਝਗੜਾਲੂ ਸਾਤਿਮਕੁਲ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਆਏ।

"ਅੱਲਾ-ਤਾਅਲਾ ਤੇਰੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹੇ, ਧੀਏ," ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਤੇਰੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਹੋਵੇ। ਤੂੰ ਘਬਰਾਈਂ ਨਾ ਤੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਰੀਂ ਜਿਵੇਂ ਤੇਰਾ ਮਾਸਟਰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਆਖਦੈ। ਇੰਜ ਤੇਰਾ ਭਲਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਹਿਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਕਿਹੜੀ ਆ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਏ ਹਾਂ।"

ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੇਰ ਤਕ ਛਕੜੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੌੜਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਦੇਰ ਤਕ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ...

ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਸ਼ਕੰਦ ਦੇ ਇਕ ਯਤੀਮਖ਼ਾਨੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਚਮੜੇ ਦੀ ਜੈਕਟ ਪਹਿਨੀ ਇਕ ਰੂਸੀ ਔਰਤ ਸਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਪੋਪਲਰਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਹਾੜੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘੀ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਅੱਧਾ ਦਿਲ ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਆਈ ਹਾਂ।

ਬਹਾਰ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਠੰਡੇ ਬਨਫ਼ਸ਼ੀ ਘੁਸਮੁਸੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਐਸੀ ਉਦਾਸੀ ਸੀ, ਕੋਈ ਐਸਾ ਦਰਦ ਸੀ ਮਾਨੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕਿੰਨਾ ਤੜਪ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿੰਨੀ ਪੀੜ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ। ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਭ ਜਾਣਦੀ ਸਾਂ: ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਦਾ ਗ਼ੁਬਾਰ ਮੇਰੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਆ ਰੁਕਿਆ ਸੀ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਵਾਲਾਂ, ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਦੇ ਬਟਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਲੋਸ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਅਲਤਿਨਾਈ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਕਦਮ ਵੀ

ਦੂਰ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ," ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ। "ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਵੇਖੇਂ ਨਾ, ਮੈਂ ਆਪ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਚਲੀ ਜਾ, ਇੰਜ ਹੀ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ... ਹੋ ਸਕਦੈ, ਤੂੰ ਸਚਮੁਚ ਦੀ ਅਧਿਆਪਕਾ ਬਣ ਜਾਏਂ, ਫਿਰ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਿਆ ਕਰੇਂਗੀ, ਤੇ ਹੋ ਸਕਦੈ, ਹੱਸਿਆ ਕਰੇਂਗੀ... ਚਲੋ, ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਵੇ...

ਦੂਰ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਰੇਲ-ਗੱਡੀ ਦੇ ਇੰਜਣ ਦੀ ਗੂੰਜਦੀ ਹੋਈ ਸੀਟੀ ਵਜਦੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਰੇਲ-ਗੱਡੀ ਦੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਲੋਕ ਹਿੱਲਣ ਜੁੱਲਣ ਲੱਗ ਪਏ।

"ਤੇ ਲੈ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਚਲੀ ਜਾਏਂਗੀ," ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਘੁਟਦਿਆਂ ਕੰਬਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਖਿਆ। "ਤੂੰ ਸੁਖੀ ਰਹੇਂ, ਅਲਤਿਨਾਈ। ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹੇਂ, ਦਿਲ ਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹੇਂ..."

ਮੈਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦੇ ਸਕੀ: ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਗਲਾ ਰੁੰਧਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

"ਨਾ ਰੋ, ਅਲਤਿਨਾਈ।" ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝੀਆਂ। ਤੇ ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਹੋਰ ਇਹ ਕਿਹਾ, "ਪੋਪਲਰ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਬੂਟੇ ਅਸੀਂ ਮਿਲ ਕੇ ਲਾਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਮੈਂ ਆਪ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਵੱਡੀ ਬਣ ਕੇ ਇਥੇ ਵਾਪਸ ਆਏਂਗੀ ਤਾਂ ਵੇਖੇਂਗੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿੰਨੇ ਸੁਹਣੇ ਨਿਕਲਣਗੇ।"

ਏਨੇ ਨੂੰ ਰੇਲ-ਗੱਡੀ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਪਹੀਏ ਚੀਕਦੇ, ਗਰਜਦੇ ਹੋਏ ਰੁਕ ਗਏ।

"ਚੰਗਾ ਫਿਰ, ਹੁਣ ਵਿਦਾ ਹੋਈਏ!" ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਭਰ ਲਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ

ਚੁੰਮਿਆ। "ਅਲਵਿਦਾ, ਅਲਤਿਨਾਈ, ਤੇਰਾ ਸਫਰ ਚੰਗਾ ਰਹੇ, ਅਲਵਿਦਾ, ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ... ਤੂੰ ਘਬਰਾਈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ, ਹਿੰਮਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਈਂ।"

ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਦੇ ਪਾਏਦਾਨ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਤੇ ਪਿਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਭੁਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ: ਉਥੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਬਾਂਹ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਸਨ। ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ, ਜਿਵੇ ਮੈਨੂੰ ਛੁਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਗੱਡੀ ਤੁਰ ਪਈ।

"ਅਲਵਿਦਾ, ਅਲਤਿਨਾਈ, ਅਲਵਿਦਾ, ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਤਾਰੇ!" ਉਸ ਨੇ ਚਿੱਲਾ ਕੇ ਆਖਿਆ।

"ਅਲਵਿਦਾ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ, ਅਲਵਿਦਾ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਅਧਿਆਪਕ!"

ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਗੱਡੀ ਦੇ ਡੱਬੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੌੜਨ ਲੱਗਾ, ਫਿਰ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਹੰਬਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਤੇ ਚੀਕਿਆ:

"ਅਲ-ਤਿਨਾ-ਈ!"

ਉਹ ਇੰਜ ਕੂਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਦੱਸਣੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਹੀ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਵੇਲਾ ਹੱਥੋਂ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਹੂਕ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਸੀ...

ਗੱਡੀ ਇਕ ਸੁਰੰਗ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਸਿਧੀ ਲਾਈਨ ਉਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਗਈ

ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਉੱਡਦੀ ਹੋਈ ਮੈਨੂੰ ਕਜ਼ਾਖ਼ਸਤਾਨ ਦੀ ਸਟੇਪੀ ਦੇ ਪੱਧਰੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ...

ਅਲਵਿਦਾ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ, ਅਲਵਿਦਾ, ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ, ਅਲਵਿਦਾ, ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਹੱਬਤ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕੀ...

ਹਾਂ, ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਸੁਪਨੇ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ· ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਕਿਰਤੀ-ਵਿਭਾਗ * ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਮਾਸਕੋ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਾਂਗੀ। ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਔਖੀ ਤੋਂ ਔਖੀ ਘੜੀ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਉਸ ਵਚਨ ਵੱਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਪਿਛੇ ਹਟਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ

---

* **ਕਿਰਤੀ-ਵਿਭਾਗ** — ਸੋਵੀਅਨ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ 1919 ਤੋਂ 1940 ਤਕ ਇਕ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚ-ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਮਿਆਨੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। — **ਸੰਪਾ:**

ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਮੁੱਢੋਂ-ਸੁੱਢੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਰਤੀ-ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੇ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਵੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ... ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਹੋਵੇ? ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਦੁਖੀ ਹੋਈ ਸਾਂ, ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੋਚਿਆ ਸੀ...

ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ ਮੈਂ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਪਿੰਡ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ। ਫਿਰ ਜੰਗ ਛਿੜ ਪਈ। ਪਤਝੜ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਾਸਤੇ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਫਰੂੰਜ਼ੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਗਈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਛਕੜਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਥਾਣੀਂ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਕੀ ਫ਼ਾਰਮ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਹੇ ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ! ਜੰਗ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਖੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੁਭ-ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ!

ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਚਿਤ ਬੜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ: ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵੱਸ ਗਏ ਸਨ, ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਖੇਤ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਨਵੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਪੁਲ ਉੱਸਰ ਗਏ ਸਨ—ਪਰ ਇਸ ਮਿਲਣੀ ਉਤੇ ਜੰਗ ਦਾ ਮਨਹੂਸ ਪਰਛਾਵਾਂ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਗਿਆ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਨਵੀਆਂ, ਅਣਜਾਤੀਆਂ ਗਲੀਆਂ, ਨਵੇਂ ਘਰਾਂ ਤੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਫਿਰ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਟਿੱਲੇ ਵੱਲ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਸਾਡਾ ਸਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਹੇਠਲਾ ਸਾਹ ਹੇਠਾਂ ਤੇ ਉਤਲਾ ਉਤੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ—ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਲਾਗੇ ਲਾਗੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੋਪਲਰ-ਰੁੱਖ ਸਨ। ਉਹ ਹਵਾ ਵਿਚ ਝੂਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮੂੰਹੋਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਹੀ ਆਖਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ।

"ਦੂਈਸ਼ੇਨ!" ਮੈਂ ਫੁਸਫੁਸਾਈ। "ਤੇਰਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ, ਦੂਈਸ਼ੇਨ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਹਰ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ! ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਭੁਲਿਆ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹੈਂ... ਇਹ ਗੱਲ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ੋਭਦੀ ਏ ਤੈਨੂੰ!..."

ਅਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਭਿੱਜਾ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਗਾਡੀਵਾਨ ਮੁੰਡਾ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਉੱਠਿਆ:

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਐ?"

"ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਐਵੇਂ ਈ। ਤੂੰ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੈਂ?"

"ਬੇਸ਼ਕ, ਜਾਣਦੈਂ। ਇਥੇ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬੰਦੇ ਨੇ।"

"ਤੇ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਜਾਣਦੈਂ, ਜਿਹੜਾ ਮਾਸਟਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ?"

"ਦੂਈਸ਼ੇਨ ? ਉਹ ਤਾਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਐ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਛਕੜੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸਾਂਝੇ ਫ਼ਾਰਮ ਤੋਂ ਫੌਜੀ ਦਫ਼ਤਰ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸਾਂ।"

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੜਨ ਲੱਗਿਆਂ ਮੈਂ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਰੁਕਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਛਕੜੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਤਰ ਕੇ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ ਕਿ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਘਰ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੀ ਜੰਮਪਲ ਹਾਂ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਂ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕਦੀ ਵੀ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਪਾਵਾਂਗੀ ਜਿਥੇ ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਤੇ ਚਾਚੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਗੁਨਾਹ ਮੁਆਫ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਐਸਾ ਗੁਨਾਹ ਕਦੀ ਵੀ, ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਏਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਸੜਕ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਟਿੱਲੇ ਉਤੇ ਖੜੇ ਦੋ ਪੋਪਲਰਾਂ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ।

ਵਾਹ, ਪੋਪਲਰੋ, ਪੋਪਲਰੋ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਪਾਣੀ ਪੁਲਾਂ ਹੇਠੋਂ ਲੰਘ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੂਟੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤਣੇ ਨੀਲੱਤਣ ਦੀ ਭਾਹ ਮਾਰਦੇ ਸਨ! ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੱਚੀਆਂ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਾਉਣ ਤੇ ਪਾਲਣ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਪੇਸ਼ਗੋਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਏਨੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਕੀ ਅਲਾਪ ਰਹੇ ਹੋ, ਕਿਉਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋ ?

ਜਾਂ ਫਿਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਲ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਠੰਡੀਆਂ ਸੀਤ ਹਵਾਵਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਤੇ ਮਰੂੰਡੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ? ਜਾਂ ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਤਣਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੁਖ-ਦਰਦ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?

ਹਾਂ, ਸਿਆਲ ਨੇ ਅਜੇ ਆਉਣਾ ਹੈ, ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਠੰਡ ਪੈਣੀ ਹੈ, ਭਿਅੰਕਰ ਬਰਫ਼ਾਨੀ ਤੂਫ਼ਾਨ ਆਉਣਗੇ ਪਰ ਬਹਾਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਆਵੇਗੀ...

ਮੈਂ ਉਥੇ ਦੇਰ ਤਕ ਖਲੋਤੀ ਪੋਪਲਰਾਂ ਦੀ ਪਤਝੜੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ। ਪੋਪਲਰਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸਿੰਜਾਈ-ਨਹਿਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖਾਲ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਕਹੀ ਦੇ ਗਹਿਰੇ, ਲਗਭਗ ਸੱਜਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਰੀ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਖੜਾ ਪਾਣੀ ਹਲਕੇ ਹਲਕੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਉਤੇ ਪੋਪਲਰਾਂ ਦੇ ਪੀਲੇ ਪੈ ਚੁਕੇ ਪੱਤੇ ਅਠਖੇਲੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਸ ਟਿੱਲੇ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ਦੀ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਛੱਤ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਮੋ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਟਿੱਲੋਂ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਸੜਕ ਉਤੇ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਕ ਛਕੜੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ।

ਜੰਗ ਲੜੀ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਜਿੱਤ ਦੀ ਘੜੀ ਆਈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੌੜੇ ਸੁਖ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਸੀ: ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉਵਾਂ ਦੇ ਫੌਜੀ ਥੈਲੇ ਚੁਕ ਕੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜ ਗਏ, ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਫਿਰ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗਏ, ਫੌਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ

ਰੋਣ ਧੋਣ ਮਗਰੋਂ ਆਖ਼ਰ ਸਬਰ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਪਰਤਣ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਲਾਈ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਵੇਖੋ ਨਾ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਪਰਤ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਲਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਾਮ-ਸੋਵੀਅਤ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ।

"ਹੋ ਸਕਦੈ, ਮਾਰਿਆ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਵੇ," ਉਹ ਕਿਆਸ-ਅਰਾਈਆਂ ਕਰਦੇ, "ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਉੱਘ-ਸੁੱਘ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।"

"ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਹੁਣ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ," ਮੈਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਸੋਚਦੀ। "ਉਸ ਯਾਦਗਰੀ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਵਿਦਾ ਹੋਏ ਸਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ..."

ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭਰਮ ਤਕ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਏਨਾ ਗ਼ਮ ਭਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਉੱਨੀ ਸੌ ਛਿਆਲੀ ਦੀ ਪਤਝੜ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕੰਮ ਲਈ ਤੋਮਸਕ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਉਸ ਸਿਆਲ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਸਮੇਂ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਬੜੀ ਕਠੋਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਗੱਡੀ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਾਲੀ ਦੀਵਾਰ

ਦੌੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਝੰਗੀਆਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਇਕ ਝਲਕ ਦੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿਮਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚਿੱਟੇ ਧੂੰਏਂ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਉਪਰ ਨੂੰ ਉਠਦੀਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਠੰਡ ਨਾਲ ਕੁੰਗੜੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਚਾਦਰ ਨੇ ਕੱਜ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੈਲੀਆਂ ਉਪਰ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਾਂ ਉੱਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸਮਾਨ ਹਰ ਵੇਲੇ ਧੁੰਦਲਾ ਤੇ ਨੀਰਸ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਾਹੌਲ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਲੇ ਕੂਪੇ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਮੁਸਾਫਰ ਇਕ ਮੁਹਾਜ਼ੀਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਅਪੰਗ ਸੀ ਤੇ ਵੈਸਾਖੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਹੀ ਚਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜੰਗ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦਿਲਚਸਪ ਕਿੱਸੇ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਧੇ-ਸਾਦੇ ਤੇ ਨਿਰਦੋਖ ਹਾਸੇ ਪਿਛੇ ਸਦਾ ਹੀ ਹਕੀਕੀ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਡੱਬੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਨੋਵੋਸਿਬੀਰਸਕ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸਾਡੀ ਗੱਡੀ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਇਕ ਮਿੰਟ ਲਈ ਰੁਕੀ । ਮੈਂ ਖਿੜਕੀ ਲਾਗੇ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਸਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਮਸਫ਼ਰ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਚੁਟਕਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਹੱਸੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ।

ਗੱਡੀ ਤੁਰ ਪਈ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਫੜਨ ਲੱਗੀ; ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮਕਾਨ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੱਡੀ ਕਾਂਟੇ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਈ ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਫਿਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵੱਲ ਗਈ। ਉਥੇ ਉਹ, ਦੂਦੀਸ਼ੇਨ ਖੜਾ ਸੀ!

ਉਹ ਰੇਲਵੇ-ਕੈਬਿਨ ਲਾਗੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਝੰਡੀ ਲੈ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਓਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

"ਰੁਕੋ!" ਮੈਂ ਚੀਕ ਕੇ ਆਖਿਆ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਵਧੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਝ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਉਸੇ ਪਲ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਖਤਰੇ ਦੀ ਜ਼ੰਜੀਰ ਉਤੇ ਪਈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤਾ।

ਗੱਡੀ ਦੇ ਡੱਬਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ, ਉਹ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਝਟਕਾ ਖਾ ਕੇ ਰੁਕੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਓਨੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਿਛਾਂਹ ਵੱਲ ਝਟਕਾ ਖਾਧਾ। ਫੱਟਿਆਂ ਉਤੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਡਿਗ ਪਈਆਂ, ਬਰਤਨ ਡਿੱਗਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਕੁਹਰਾਮ ਮਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚੀਕ ਨਿਕਲੀ:

"ਬੰਦਾ ਗੱਡੀ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਿਐ!"

ਮੈਂ ਡੱਬੇ ਦੇ ਪਾਏਦਾਨ ਉਤੇ ਆ ਗਈ ਹੋਈ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਵੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਡੂੰਘੀ ਖੱਡ ਵਿਚ ਲਹਿ ਗਈ ਹੋਵਾਂ। ਮੈਂ ਕਮਲੀ ਹੋਈ ਰੇਲਵੇ-ਕੈਬਿਨ ਵੱਲ, ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਵੱਲ ਸਰਪਟ ਦੌੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਗਾਰਡ ਨੇ ਸੀਟੀ ਵਜਾਈ। ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਭੱਜੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਅੱਖ ਦੇ ਪਲਕਾਰੇ ਵਿਚ ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਉਡਦੀ ਹੋਈ ਗੱਡੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਡੱਬੇ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ। ਉਧਰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੌੜਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਦੂਈਸ਼ੇਨ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ!" ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਧਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਚੀਕੀ।

ਕਾਂਟੇ ਵਾਲਾ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਭੌਂਚਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਹੀ ਸੀ, ਉਹੋ ਚਿਹਰਾ, ਉਹੋ ਅੱਖਾਂ, ਪਰ ਉਹ ਮੁੱਛਾਂ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਕੁਝ ਕੁਝ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਐ, ਭੈਣ ਜੀ, ਕੀ ਗੱਲ ਏ?" ਉਸ ਨੇ ਕਜ਼ਾਖ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਖਿਆ। "ਤੁਹਾਨੂੰ ਐਵੇਂ ਭੁਲੇਖਾ ਲੱਗਾ ਏ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਾਂਟੇ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਬੈਨੇਊ ਜਾਨਗਜ਼ਿਨ ਏ।"

"ਬੇਨੇਊ?"

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਦੁਖ, ਦਰਦ ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਕਾਰਨ ਚਿੱਲਾਈ ਕਿਉਂ ਨਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਬੈਠੀ ਸਾਂ? ਮੈਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਢੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਊਂਦੀ ਪਾ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਧਰਤੀ ਨਿਗਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਗਈ? ਮੈਨੂੰ ਕਾਂਟੇ ਵਾਲੇ ਕੋਲੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖ਼ਿਮਾਂ ਦੀ ਜਾਚਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ ਚੁੱਪ-ਗੜੁਪ ਖਲੋਤੀ ਰਹੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਦੌੜ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਖੜੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪੈਣਗੇ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਸਿਸਕੀਆਂ ਨੇ ਤੋੜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਆਖਿਆ:

"ਵਿਚਾਰੀ, ਆਪਣਾ ਖ਼ਾਵੰਦ ਜਾਂ ਭਰਾ ਸਮਝ ਕੇ ਏਧਰ ਦੌੜੀ ਆਈ, ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀ ਨਿਕਲਿਐ।"

ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਹੋਈ।

"ਵੇਖੋ, ਕੀ ਕੀ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੈ," ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੂੰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ।

"ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਕੀ ਕੀ ਨਹੀਂ ਬੀਤੀ..." ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦੀ ਭਰੜਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ।

ਕਾਂਟੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਹੱਥ ਹਟਾਏ ਤੇ ਆਖਿਆ:

"ਆਓ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਡੱਬੇ ਤੱਕ ਛੱਡ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਬਾਹਰ ਠੰਡ ਏ।"

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਦਾ ਆਸਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕਿਸੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ।

"ਆਓ, ਤੁਰੋ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ," ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ।

ਲੋਕ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈ ਤੁਰੇ ਜਿਵੇ ਮਾਤਮੀ ਜਲੂਸ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਵੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਚੁਪ ਚਾਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਮੁਲਾਇਮ ਸ਼ਾਲ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰਾ ਹਮਸਫ਼ਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੈਸਾਖੀਆਂ ਟੇਕਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੋ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ਮਿਜਾਜ਼, ਮਸਖ਼ਰਾ, ਨੇਕ-ਦਿਲ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਮਨੁੱਖ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਟੋਪੀ ਲਾਹ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਰੋ ਰਿਹਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਰੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਗੱਡੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਾਲਬੰਦ ਗਤੀ ਨਾਲ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਸ ਜਲੂਸ ਵਿਚ , ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਖਹਿ ਖਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹਵਾ ਦੀਆਂ ਸੀਟੀਆਂ ਤੇ ਝਨਝਨਾਹਟ ਵਿਚ ਮਾਤਮੀ

ਧੁਨਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। "ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਾਂਗੀ।"

ਮੇਰੇ ਵਾਲੇ ਡੱਬੇ ਲਾਗੇ ਸਾਨੂੰ ਗੱਡੀ ਦੇ ਗਾਰਡ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਉਹ ਸੰਘ ਪਾੜ ਪਾੜ ਕੇ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਧਮਕੀ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਉਂਗਲ ਹਿਲਾ ਹਿਲਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਤੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਪੱਟ ਲਿਖੀ ਤੇ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪੈਂਸਿਲ ਫੜਨ ਜੋਗੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ।

ਤਦ ਕੂਪੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਖੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵੈਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਐਨ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਚੀਕ ਕੇ ਆਖਿਆ:

"ਇਹਨੂੰ ਤੰਗ ਨਾ ਕਰ! ਲਿਆ, ਮੈਂ ਕਰ ਦੇਂਦਾਂ ਦਸਖ਼ਤ, ਮੈਂ ਹੀ ਖ਼ਤਰੇ ਦੀ ਜ਼ੰਜੀਰ ਖਿੱਚੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਾਂ!..."

ਰੂਸ ਦੇ ਜੱਦੀ ਇਲਾਕੇ, ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕੁਝ ਲੇਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਗੱਡੀ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਤ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਹਮਸਫ਼ਰ ਦੀ ਗਿਟਾਰ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸ ਧੁਨਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਰੂਸੀ ਵਿਧਵਾ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ-ਭਰੇ ਗੀਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੀਤੀ ਜੰਗ ਦੀ ਸ਼ੋਕਮਈ ਗੂੰਜ ਆਪਣੇ ਸੁਗਲਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ।

ਇੰਜ, ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਗਏ। ਅਤੀਤ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਭਵਿਖ ਆਪਣੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਫ਼ਿਕਰਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਨੂੰ ਬੁਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਛੜ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ

ਇਕ ਨੇਕ ਆਦਮੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਹਨ, ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਡਾਕਟਰੇਟ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਇਧਰ ਉਧਰ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਈ ਦੇਸ ਪਰਦੇਸ ਵੇਖ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ... ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਫਿਰ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸਾਂ। ਬੇਸ਼ਕ, ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕਾਰਨ ਸਨ, ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸਫ਼ਾਈ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਮਾੜੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ-ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਨਸੀਬਾ ਹੀ ਐਸਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੀਤੇ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ।

ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਚਸ਼ਮੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਗਡੰਡੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਗੇ ਹੀ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਸੜਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਉਧਰ ਬਹੁਤ ਘਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਝਾੜੀਆਂ ਉੱਗ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਧਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਕੜਕਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਸੜਕ ਤੋਂ ਲਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਆਵੇਗਾ, ਇਸ ਉਜੜੀ ਹੋਈ ਥਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲਵੇਗਾ, ਝਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਹੌਕਾ ਭਰੇਗਾ: ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਨਿਰਮਲਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੱਦਤਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੰਧਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੀ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ

ਹੈਰਾਨ ਦਏਗੀ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ, ਸੂਰਜ, ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਵੇਖੇਗਾ... ਅਤੇ ਸੋਚੇਗਾ ਕਿ ਐਸੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨਾ ਪਾਪ ਹੈ, ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚੇਗਾ ਤੇ ਅਗਲੀ ਵਾਰੀ ਆਉਣ ਤੱਕ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇਗਾ।

ਹਾਂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਮੈਨੂੰ ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਗਈ ਹੋਈ ਸਾਂ।

ਤੁਸੀਂ ਓਦੋਂ, ਸ਼ਾਇਦ, ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਹੋਵੋਗੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੁਰਕੂਰੇਊ ਤੋਂ ਏਨਾ ਅਚਾਨਕ ਚਲੀ ਗਈ ਸਾਂ। ਕੀ ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸਾਂ? ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਈ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਬੜੀ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ, ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਈ ਸਾਂ ਕਿ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਣਾ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਚਿਤ ਟਿਕਾਣੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ-ਵਿਚਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਈ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਸਮਝਦੀ ਰਹੀ ਹਾਂ ਕਿ ਨਵਾਂ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹਣ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਇਜ਼ਤ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਕ, ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਉਤੇ, ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਪਕ, ਪਹਿਲੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ — ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਸੀ। ਪਰ ਗੱਲ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਹ ਹੀਰਾ-ਇਨਸਾਨ ਡਾਕ ਵੰਡਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਹ ਸਕੂਲ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨੀ ਜਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਧਾਈ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਸੀ।

ਵੇਖੋ ਨਾ, ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕੱਲੀ-ਦੁਕੱਲੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਪੁੱਛਦੀ ਹਾਂ: ਅਸੀਂ ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਵਿਹੂਣੇ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਲੈਨਿਨ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ? .. ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੰਭ ਪਖੰਡ ਦੇ, ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਆ ਗਏ ਹਾਂ।

ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ। ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਸਾਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਗਏ। ਉਹ ਸੱਚੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੈਨਿਕ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਬਾਰੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਮੇਰਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸੀ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ

ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਮਾਨੋ ਅਜਿਹੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਅਜਾਇਬਘਰ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਲ ਜਾਵਾਂਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਪਣਾ ਕਸੂਰ ਮੰਨਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਾਂਗੀ।

ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਅਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਕੁਰਕੂਰੇਊ ਜਾਣਾ, ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਨਵੇਂ ਬੋਰਡਿੰਗ ਸਕੂਲ ਦਾ ਨਾਂ "ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਦਾ ਸਕੂਲ" ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਹਾਂ, ਸਾਂਝੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਇਸ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ, ਜਿਹੜਾ ਅਜਕਲ ਡਾਕੀਏ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵੀ, ਮੇਰੇ ਗਰਾਈਂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਮੇਰੇ ਸੁਝਾਅ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰੋਗੇ। ਮੇਰੀ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਹੈ।

ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਾਤ ਦੇ ਦੋ ਵਜਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਦੀ ਬਾਲਕੋਨੀ ਉਤੇ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਹਾਂ, ਮਾਸਕੋ ਦੀਆਂ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸੋਚੀਂ ਪਈ ਹੋਈ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਜਾਵਾਂਗੀ, ਕਿਵੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂਗੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮਾਂਗੀ...

* * *

ਮੈਂ ਬਾਰੀ ਚੁਪਟ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਤਾਜ਼ੀ ਹਵਾ ਦਾ ਇਕ ਬੁਲਾ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵਹਿ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਫ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੀਲੇ ਧੁੰਦਲਕੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਖ਼ਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ

ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਕਈ ਖ਼ਾਕੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੱਦੋ-ਸੁੱਦੋ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮੁਕੰਮਲ ਤਸਵੀਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਅਜੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ ਹੈ... ਮੈਂ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਚਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੋਚੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹਰ ਵਾਰੀ ਇੰਜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਹਰ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਾਇਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਤਸਵੀਰ ਅਜੇ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ।

ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉਸ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹੜੀ ਅਜੇ ਬਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਪਕ, ਪਹਿਲੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ—ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਪਰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਇਸ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਗਰਾਮਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਅਨੇਕ ਹੋਣੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲ ਸਕਾਂਗਾ? ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਹ ਪਿਆਲਾ ਛਲਕ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਤਕ, ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਾਂ? ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ ਹੀ ਨਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਾਡੀ ਸਾਂਝੀ ਸਿਰਜਣਾ ਬਣ ਜਾਵੇ?

ਮੈਂ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਫ਼ਿਕਰਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਹੋਇਆ

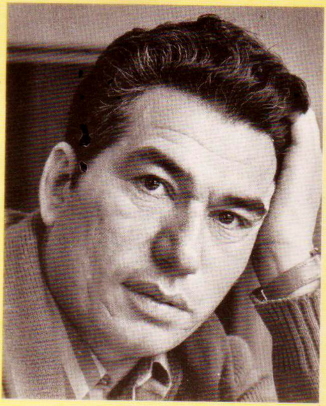
ਹਾਂ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਬਣਾ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗਾ। ਤਦ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਬੁਰਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ? ਏਨਾ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਜੀਵਨ! ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਏਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਾੜ ਉਲਟਾ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ: ਵੇਖ ਸਿਖ ਤੇ ਚੁਣ ਲੈ। ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਤੇ ਅਲਤਿਨਾਈ ਦੇ ਪੋਪਲਰਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਪੋਪਲਰਾਂ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਏਨੇ ਪਲ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਸਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਤੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਲੜਕੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾ, ਜਿਹੜਾ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ, ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਕਾਲਾ ਹੋਇਆ ਪੋਪਲਰ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਟੈਪੀ ਦੀਆਂ ਅਣਡਿੱਠ ਦੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਕ ਐਸੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ "ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਪਕ" ਹੋਵੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪਲ ਚਿਤਰਿਆ ਜਾਵੇ ਜਦੋਂ ਦੂਈਸ਼ੇਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਾਲੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਾਲ ਲੂੰਬੜੀ ਦੀ ਖੱਲ ਦੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਪਾਏ ਹੋਏ, ਮੋਟੇ ਤਾਜ਼ੇ ਅਥਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਅਹਿਮਕ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲਾਗੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹਨ...

ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਚਿਤਰ ਬਣਾ ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਅਲਤਿਨਾਈ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਵਿਦਾਈ ਦੇਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਕੂਕ ਛੱਡੀ ਸੀ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾ ਕਿ ਉਹ ਦੂਈਸ਼ੇਨ

ਦੀ ਕੂਕ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਜਿਹੜੀ ਅਜ ਵੀ ਅਲਤਿਨਾਈ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਲਵੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਨ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਗੱਲ ਹਰ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਚਿਤਰ ਬਣਾਵਾਂ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਮੈਂ ਬੜੀ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ—ਮੈਂ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ।

ਚੰਗੇਜ਼ ਆਇਤਮਾਤੋਵ ਬਹੁਕੌਮੀ ਸੋਵੀਅਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਉਘਾ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਉਹ ਲੈਨਿਨ ਅਤੇ ਰਾਜਕੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵਿਜੇਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਨਾਵਲੈਟ "ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਪਕ" ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਭਰਾਤਰੀ ਗੀਪਬਲਿਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ - ਕਿਰਗੀਜ਼ੀਆ ਵਿਚ ਸੋਵੀਅਤ ਸੱਤਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਆਈ। ਉਹਨਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਆਇਤਮਾਤੋਵ ਦੇ ਪਾਤਰ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਪਖੋਂ ਕਿਵੇਂ ਪਰਪੱਕ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰਾਂ ਨੇ ਠੋਸ ਰੂਪ ਕਿਵੇਂ ਧਾਰੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗ਼ਮ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ . . .

ਪੰਜਾਬ ਬੁਕ ਸੈਂਟਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ